

Urbana kultura i kulturni identitet grada Zadra: murali kao izraz bunta ili kreativnost?

Bratić, Sandra

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:452113>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**



Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)



Sveučilište u Zadru

Odjel za turizam i komunikacijske znanosti

Jednopredmetni diplomski sveučilišni studij kulturne i prirodne baštine u turizmu

Sandra Bratić

**Urbana kultura i kulturni identitet grada Zadra:
murali kao izraz bunta ili kreativnosti?**

Diplomski rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru

Odjel za turizam i komunikacijske znanosti

Jednopedmetni diplomski sveučilišni studij kulturne i prirodne baštine u turizmu

Urbana kultura i kulturni identitet grada Zadra: murali kao izraz bunta ili kreativnosti?

Diplomski rad

Student/ica:

Sandra Bratić

Mentor/ica:

doc.dr.sc. Igor Kulenović

Zadar, 2020.



Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Sandra Bratić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Urbana kultura i kulturni identitet grada Zadra: murali kao izraz bunta ili kreativnosti?** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uredenoga rada.

Zadar, 19. listopada 2020.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. POVIJEST UMJETNOSTI.....	3
2.1. Razvoj povijesti umjetnosti kao znanosti	5
3. URBANA UMJETNOST	9
3.1. Prošlost i budućnost grafita i murala	13
4. BAŠTINA	18
4.1. Nasljeđe i umjetnost	22
4.2. Nasljeđe i sport	25
4.3. Nasljeđe i identitet	28
5. DISKURS	31
6. SLIKA.....	35
7. MURALI.....	38
7.1. Sjeverna Irska	38
7.2. Mostar	40
8. STUDIJA SLUČAJA ZADAR.....	41
8.1. Tornado Zadar	43
8.2. Murali navijačke skupine Tornado	45
8.2.1. Murali u obliku natpisa	45
8.2.2. Komemorativni murali	52
8.2.3. Politički murali	59
8.3. Dissenso Cognitivo.....	64
8.4. Nigdjezemska	68
8.5. KvartArt.....	71
8.6. Dječji parkovi	76
8.7. Višnjik	78
8.8. Autobusni kolodvor	79
8.9. Ritam kulturizma	80
9. ZAKLJUČAK	85
SAŽETAK.....	87
SUMMARY	88
LITERATURA.....	89
POPIS SLIKA	95
PRILOZI.....	97

1. UVOD

Veliki broj svjetske populacije danas je nastanjen unutar urbanih sredina te on iz godine u godinu nastavlja rasti. Brojnošću stanovnika gradovi su prisiljeni na promjene te se konstantno uređuju i izgrađuju. Gradove ne čini samo njihov urbanizam, već ih velikim djelom čine stanovnici. Svi gradovi ovog svijeta su isti, ali za svakog pojedinca njegov grad je poseban, drugačiji i jedinstven jer ga poistovjećuje sa sobom, sa svojim identitetom. On jest njegov identitet jer boravkom na određenim mjestima stvaraju se dojmovi koji onda postaju uspomene. Komunikacijom između promatrača i okoline događa se dvosmjerni proces gdje svaki pojedinac subjektivno proživljava okolinu te pridaje značaj određenim stvarima. Posebna mjesta su ulice grada koje su najživlji dio svakodnevnice te prostor na kojem se ljudi najčešće susreću. U novije vrijeme, ulice su postale mjesta izražavanja suvremenih umjetnika. Dok je umjetnost ranije bila ograničena samo na odabrane danas je ona dostupna svima. Ovaj rad fokusiran je na urbanu umjetnost, uličnu umjetnost gdje se ulica koristi kao platno. Oslikavanjem starih i zapuštenih zgrada oživljava se identitet zaboravljenih prostora, ali se i mijenja identitet grada. Umjetnost je dostupna svima, nalazi se na strateškim mjestima i nezaobilazna je te ostavlja dojam na svakog prolaznika. Ulični umjetnici progovaraju putem murala ili grafita koji su međusobno različiti, ali im je zajedničko prisvajanje gradskih površina i stvaranje novih identiteta. Murali predstavljaju snažan komunikacijski alat kojim pojedinci izražavaju svoje mišljenje sa ciljem promicanja različitih poruka unutar zajednice. Danas su rasprostranjeni na čitavom svijetu i ovakve intervencije oživljavaju gradove, ali i progovaraju o kulturi određenog grada kao i o njenom društvu. Grad Zadar u fokusu je ovog rada te će umjesto njegove bogate povijesti ovdje biti riječ o uličnoj umjetnosti koja pomalo zauzima sve veći prostor. Pokušat će se utvrditi sama povijest nastanka murala, ali i dublja interpretacija poput pozadinskih priča koje nose određeni prikazi te njihova namjena, poruka i potreba intervencije u određeni prostor. Pokušat će se dati odgovor na pitanja je li slika samo stvar ili su murali postavljeni na određena mjesta jer su umjetnici imali potrebu iskazati mišljenje o određenim temama. Također će se postaviti pitanje na koji način murali u Zadru mijenjaju svakodnevnicu stanovnika i njihov identitet te što ova umjetnost govori o društvu. Cilj je ispitati kakvu poruku nose i zašto se koriste određeni slikovni prikazi, ali i tekstualne poruke. Na koji način murali komuniciraju s nama i kakva je to veza te što se najčešće komemorira u gradu Zadru.

U prvom djelu rada analizirat će se općenito pojam umjetnosti te kako se ona razvijala, a zatim će fokus biti na urbanoj umjetnosti te na grafitima i muralima. Zatim će se pojasniti ključni pojmovi kao što su baština, identitet, diskurs i slika kako bi se lakše razumjela cjelokupna situacija te porijeklo i značaj ovakvih intervencija u prostor. Prije studije slučaja Zadra, osvrnut ću se na uličnu umjetnost Sjeverne Irske, ali i Mostara. Naposljetku putem deskriptivne metode analizirat će se i interpretirati pojedini murali u Zadru koji će biti podijeljeni u određene grupe radi lakšeg snalaženja i razumijevanja. Putem opisivanja murala bit će dan i dublji osvrt, odnosno definirat će se značaj koje murali imaju na cjelokupno društvo.

2. POVIJEST UMJETNOSTI

Teško je odrediti početak stvaranja umjetnosti jednako koliko je teško odgovoriti na pitanje zašto je umjetnost nastala. Danas postoji određena disciplina, povijest umjetnosti koja nastoji objasniti pojavu određene umjetnosti te sve što je ona sa sobom donijela. Tijekom povijesti gasile su se i rađale različite kulture koje su imale svoj svjetonazor, način života, svoju umjetnost. Povjesničari umjetnosti proučavaju vizualne artefakte, objekte i strukture koje je stvorio čovjek kako bi objasnili ali i obogatili, kako prošlost, tako i samu umjetnost.¹ Kako je vrijeme odmicalo i umjetnost se mijenjala. Danas umjetnost promatramo kroz određena razdoblja, stilove, ali i pokrete. Početak stvaranja umjetnosti započeo je u prapovijesti.

Prapovijest dijelimo na starije i mlađe kameno doba te na metalna doba. Iz najstarijeg razdoblja sačuvani su špiljski oslici unutar kojih pronalazimo prikaze životinja, ali i čovjeka te se smatra kako su prikazi imali ritualnu ili magijsku ulogu. Za ovo doba karakteristične su i različite figure manjih dimenzija također sa jednakom ulogom, dok se ostatak umjetnosti odnosi na uporabne predmete koji su bili ukrašeni većinom raznim geometrijskim oblicima. Stanovnici paleolitika vodili su nesređen život lovaca i sakupljača hrane, izručeni milosti prirode i njima nerazumljivih sila kojima nisu mogli upravljati, no s vremenom su se naselili u trajne seoske zajednice.²

Za područje Europe, odnosno zapadnoeuropsku umjetnost ključnu ulogu imale su dvije civilizacije, a to su Grčka i Rimski. Postavili su temelje, njihova umjetnost i dalje odolijeva zubu vremena, a pojedina remek djela i danas stoje *in situ* te pokazuju snagu i domišljatost tadašnjih majstora. Ljudima europskog nasljeđa grčka umjetnost ne djeluje kao tuđinac ili stranac, već kao rođak kojeg odmah prepoznamo, a ista stvar je i sa rimskom umjetnošću jer je njezin duh snažno izražen, kako u umjetnosti, tako i u drugim područjima ljudske aktivnosti.³ Rimljani su u skladu sa potrebama i načinom života gradili zanimljive građevine. Umjetnost Grčke i Rima karakteriziraju skladne proporcije, izvedba njihovih djela na najvišoj je tehničkoj razini koja se ogleda u sačuvanim spomenicima.

Srednji vijek prvenstveno je vezan uz religiju, uz kršćanstvo te uz razdoblja romanike i gotike. Veliki samostani nastali su u periodu slabljenja središnje vlasti i postali su mjesta u kojima se ne promiče samo katolički nauk već i potraga za znanjem te redovnici unutar samostana prepisuju knjige, ali i proučavaju različite discipline kao što su graditeljstvo,

¹ Finlay, J. Art History. London: Arcturus Holdings Limited, 2020., Str. 6.

² Usp. Janson, H. W. Povijest umjetnosti. Varaždin: Stanek, 2003., Str. 46.

³ Usp. Isto, Str. 110- 176.

matematika, filozofija i medicina.⁴ Romanika je preuzela određene stilske odlike rimske umjetnosti, ali ih je prilagodila novom dobu i stilu te su dodani novi elementi koji su karakteristični samo za ovaj stil. Vezana je uz redovničke redove, posebno benediktince i cistercite čija su velebna zdanja i danas sačuvana. Drugi veliki regionalni stil je gotika koju karakterizira gradnja velikih katedrala sa velikim otvorima kroz koje prodire svjetlost, skulptura se odlikuje humanizmom te postaje prostorna, a novi motivi javljaju se i u slikarstvu.

Rinascita, jedna riječ koja znači ponovno rođenje, ali i riječ koja označava novi umjetnički stil sredine 15. stoljeća, razdoblje renesanse. Pojavila se u Italiji te se vremenom proširila na čitavo područje Europe. Umjetnici ovog razdoblja crpili su ideje iz antičkih uzora, ali ne na način kopiranja njihovih djela, već usvajanjem odlika antike koju su usavršili. Umjetnost renesanse odiše novim duhom, duhom humanizma, duhom gdje je čovjek u središtu stvaranja. Osnovni je paradoks da ta želja za povratkom klasicima, zasnovana na odbacivanju srednjeg vijeka, nije donijela novom vijeku preporod antike nego rođenje moderne civilizacije.⁵

Pojam barok znači "nepravilno, izvrnuto, groteskno" te je naziv prvenstveno nastao kako bi omalovažavao ovaj stil, ali danas označava stil koji učvršćuje katoličku vjeru, apsolutističku državu i novu ulogu znanosti te umjetnost koja je raznovrsna i prepuna živahnih oblika.⁶ Umjetnici baroka u svojim djelima veličaju svece zaslužne za protureformaciju. Rezultat njihovih djela je raskošna umjetnost koja je htjela naglasiti svoju snagu i veličinu.

Klasična umjetnost ponovo se nastavlja kroz razdoblje 18. i 19. st. iako se u 19. stoljeću dogodila Industrijska revolucija koja je sve promijenila. Za razliku od prethodnih razdoblja moć crkve i vladara je oslabila, a široke mase dobile su pravo glasa.⁷ Napredovala je znanost, pojavom građanske revolucije pojavile su se i reakcije građana na trenutno stanje što je ostavilo posljedice i na same umjetnike te se pojavljuju novi pravci u umjetnosti. Umjetnost je varirala između lijepe, ali nerealne umjetnosti koji prikazuje neki bolji svijet, umjetnost realizma, te umjetnost koja u vidu umjetnosti realizma prikazuje stvarno stanje svijeta.

U stoljećima moderne, 19. i 20. stoljeću, umjetnici su se u potpunosti oslobodili te zanemarili nametnutu, akademsku umjetnost. Za razliku od prethodnih razdoblja gdje je jedan stil zastupljen kroz stoljeće ili nekoliko njih, ovo je razdoblje rađanja brojnih stilova koji postoje istovremeno. Neki od njih su impresionizam, ekspresionizam, simbolizam, apstraktna

⁴ Usp. Janson, H. W. Povijest umjetnosti, Varaždin: Stanek, 2003., Str. 292- 401.

⁵ Isto, Str. 405.

⁶ Usp. Isto, Str. 548- 649.

⁷ Isto

umjetnost. Šireći se poput valova, ovi "izmi" pobjeđuju nacionalne, narodnosne i vremenske granice te se natječu i miješaju jedni s drugima te se mijenjaju bez prestanka.⁸

Druga polovica 20. stoljeća karakteristična je za razdoblje postmodernizma koji ne karakterizira samo promjene u umjetnosti već cijelog svjetonazora, čitave ljudske percepcije svijeta. Pojavljuje se nakon modernizma kao njegova suprotnost. Ovo je razdoblje kada se u umjetnosti odbacuju intelektualne, društvene i kulturno odobrene teme. U umjetnosti se javljaju brojni stilovi, značajni su eklekticizam, ali i konceptualna umjetnost. Razdoblje postmodernizma karakterizira spajanje umjetničkih formi te nema jasne razlike između kiparstva, slikarstva i fotografije. Iako je glavna manifestacija postmodernizma prisvajanje ranijih stilova oponašanjem ili preuzimanjem posebnih motiva ili čak čitavih slika korjenito im se mijenja značenje postavljajući ih u novi kontekst.⁹

2.1. Razvoj povijesti umjetnosti kao znanosti

U gore opisanom, općem pregledu umjetnosti, mogao se pratiti razvojni tijek od najranijeg doba do današnjih dana. Pregled gdje se umjetnost razvija u skladu sa kulturom i ostalim odlikama nekog naroda ili civilizacije. No, da bi razumjeli što nam umjetnost govori, koju priču prenosi neki umjetnik svojim djelom, potrebnije je puno više od pukog pogleda na danas široko dostupne fotografije koje omogućuju uvid do najsitnijeg detalja. Heinrich Wölfflin je rekao da je gledanje nešto što se mora naučiti te kako nipošto nije potpuno prirodno da svatko vidi ono što se pred njim nalazi.¹⁰ Umjetnost je potrebno razumjeti i shvatiti. Stoga se s vremenom razvila znanost o umjetnosti, odnosno, današnja povijest umjetnosti.

Povijest umjetnosti je znanost koja proučava povijesni razvoj likovnih umjetnosti (arhitektura, slikarstvo, kiparstvo, grafika i primijenjene umjetnosti).¹¹ Zanimanje za umjetnost seže još u doba antike gdje imamo zabilježena prva razmatranja od strane Platona. Platon je smatrao kako umjetnost ne donosi ništa dobro te je došao do te granice da umjetnost u potpunosti treba zabraniti. Nije gledao na umjetnost kao užitak već je ona za njega predstavljala utvaru, kopiranje prirode te je bila opasna za građanstvo. Umjetnost je za njega imitacija, a što je stvarnija bila, bila je opasnija. Smatra kako je vizualni prikaz kopija kopije, ona je mimezis

⁸ Usp. Isto, Str. 651-655.

⁹ Usp. Isto, Str. 916.

¹⁰ Wölfflin, H.. Tumačenje umjetničkih djela // Ideal, forma, simbol; Povijesnoumjetničke teorije Winckelmana, Wölfflina i Warburga / Winckelmann, J.J., Wölfflin, H., Warburg, A. M. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1995. Str. 79.

¹¹ Proleksis enciklopedija. [https://proleksis.lzmk.hr/2493/\(2020-04-01\)](https://proleksis.lzmk.hr/2493/(2020-04-01))

"pojava oblika."¹² Iako je Platon osporavao djela grčke umjetnosti, ona su svoj utjecaj provukla i kroz Rimsko Carstvo, a kasnije kako smo vidjeli, najviše je utjecaja imala na renesansu. Jednako kako je grčka umjetnost pronašla put i dalje se razvijala i stvorila utjecaj tako su i njegove ideje nastavile proganjati modernu povijest umjetnosti.¹³

Upravo u razdoblju renesanse značajne su dvije osobe koje su se bavile teorijom umjetnosti. Leon Battista Alberti proslavio se na brojnim poljima, a za ovo područje najznačajniji je po svojim traktatima o slikarstvu i graditeljstvu. Albertijeva *De Pictura* postavila je početke renesansne teorije umjetnosti te je djelo bilo široko dostupno do 1540. – e godine, a koristili su ga umjetnici koji su željeli uspostaviti slikarstvo kao slobodnu umjetnost.¹⁴ Iako su njegova djela korištena u kasnijim stoljećima i njima su se služili moderni teoretičari umjetnosti, najznačajnije djelo za razumijevanje umjetnosti ovog razdoblja ostavio je Giorgio Vasari. Unatoč tome što je bio renesansni slikar, najpoznatiji je po svom djelu *Vite* u kojem donosi biografije najznačajnijih umjetnika kroz nekoliko stoljeća. Nakon uvoda, djelo se fokusira na specifične umjetnike gdje donosi razvoj stila pojedinog umjetnika i ispituje njihovu kvalitetu i inventivnost. Temeljno je djelo razumijevanja razvoja renesanse umjetnosti u Italiji. Za Vasarija, najveći umjetnik je Michelangelo, koji je za njega jedinstveni genij; može se smatrati jedinstvenim kiparom, vrhunskim slikarom i izvrsnim arhitektom, tj. pravim majstorom arhitekture.¹⁵

Slične rasprave i zbirke možemo pronaći i kroz doba baroka, no sredinom 18. stoljeća, umjetnost je bila zanemarena, dolazi do dekadencije. Ipak, umjetnici pronalaze svoj put i izvorište u antičkoj umjetnosti. Zanimljivo je kako su tada nastale i prve Akademije gdje su studenti učili anatomiju prema nagim odljevima, ali su žene bile u potpunosti isključene iz tog ključnog djela obuke iako su bile cijenjene na Akademijama.¹⁶

Začetnik moderne povijesti umjetnosti je Johann Joachim Winckelmann. Prvi je povjesničar umjetnosti koji se ne bavi umjetnošću kao umjetnik, nego je samo proučava i to je njegovo jedino i životno zanimanje.¹⁷ Centar njegova zanimanja bila je klasična umjetnost koju stavlja u određene okvire na temelju stila, odnosno likovnog izraza i ukusa koji je karakterističan za određeno razdoblje. Stilske mijene u umjetnosti promatrao je uzimajući u

¹² Finlay, J. *Art History*. London: Arcturus Holdings Limited 2020. Str. 65.

¹³ Usp. Isto, Str. 65.

¹⁴ Usp. Isto, Str. 67-69.

¹⁵ Vasari, G. *Životi slavnih slikara, kipara, arhitekata*. Zagreb: Biblioteka Tragovi, 2007. Str. 20.

¹⁶ Finlay, J. Isto, str. 71

¹⁷ Winckelmann, J.J., Wölflin, H., Warburg, A. M. *Ideal, forma, simbol; Povijesnoumjetničke teorije*

Winckelmann, Wölflin i Warburga. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1995. Str. 11.

obzir društvene, vjerske, političke i nacionalne čimbenike, na temelju kojih je stvorio zaokruženu sliku umjetničkog razvoja.¹⁸

Još jedan značajan teoretičar, ali i moderan povjesničar umjetnosti, bio je Heinrich Wölfflin, koji je osim klasične, proučavao umjetnost renesanse i baroka. Njegovo djelo *Principi povijesti umjetnosti*, po izlasku nije bilo najbolje prihvaćeno, ali danas predstavlja temelje za razumijevanje povijesti umjetnosti. Wölfflin je htio podignuti proučavanje povijesti umjetnosti kao proučavanje povijesnih stilova (stupnjeva u razvoju prikazivanja) na znanstvenu razinu.¹⁹ Njegova metoda sastoji se od pet parova koji su međusobno suprotni: Linearno – slikarski, površinsko – dubinski, zatvorena – otvorena forma, mnoštvo – jedinstvo, apsolutna čistoća – relativna čistoća (jasno – nejasno).²⁰ Tokom života predavao je na nekoliko sveučilišta, izdao je brojne radove, raširio je formalizam unutar povijesti umjetnosti te je ostao zapamćen kao jedan od utemeljitelja formalno-analitičke metode.

U ovom pregledu ne smiju se izostaviti Aby Warburg i Erwin Panofsky koji se zalažu za sadržaj djela. Warburg je razvio ikonologiju²¹ te je shvatio kako je umjetnost povezana sa područjima filozofije, religije, književnosti, znanosti i kulture, a ikonologija i ikonografija²² su samo sredstva kojima pronalazi simbolične i alegorijske sadržaje skrivene u umjetničkim djelima.²³ Kasnije je Panofsky razvio njegovu ideju, ali koristeći se istovremeno ikonografijom i formalnom analizom. Njegova metoda bila je najznačajnija u tom vremenu. Metoda Erwina Panofskog sastoji se od tri faze: predikonografska u koju je uključena samo formalna analiza, zatim ikonografska istraga u kojoj se analizira sadržaj te ikonološka analiza koja traži odgovor na dublja, simbolička pitanja.

Tijekom 20. stoljeća teorija umjetnosti razvija se u više smjerova: razvoj teorije umjetnosti kao autonomne, humanističke i znanstvene discipline; teorije umjetnosti kao formalne semiotičko-lingvističke discipline; razvoj teorije umjetnosti kao teorije moderne umjetnosti i modernizma; razvoj kritičke teorije umjetnosti u duhu kritike društva i sociološke teorije te razvoj psihološke i psihoanalitičke interpretativne teorije likovnih umjetnosti.²⁴

¹⁸ Hrvatska enciklopedija. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67355> (2020-04-01)

¹⁹ Rukavina, K. Istina u umjetnosti. Refleksije o spoznajnim aspektima vizualne umjetnosti. // *Filozofska istraživanja* 29,3 (2009). <https://hrcak.srce.hr/46142> (2020-04-01)

²⁰ Finlay, J. *Art History*. London: Arcturus Holdings Limited 2020., 134.

²¹ Ikonologija (ikono + logija), povijesnoumjetnička metoda koja proučava povijest umjetnosti kao povijest tema, simbola i atributa karakterističnih za pojedina umjetnička razdoblja, stilove i djela pojedinih umjetnika. Hrvatska enciklopedija. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27038> (2020-04-01)

²² Ikonografija – (ikono + grafija), disciplina povijesti umjetnosti koja proučava, razjašnjava i klasificira sadržaj, smisao i simboliku likovnog prikaza (motiv, osoba, tema). Hrvatska enciklopedija <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27035> (2020-04-01)

²³ Finlay, J. Isto, str. 140.

²⁴ Šuvaković, M. *Pojmovnik suvremene umjetnosti*. Zagreb: Horetzky, 2005. Str. 623.

Postmodernističku teoriju umjetnosti od 70 – ih do 90- ih karakterizira kritika modernizma i autonomija umjetnosti; antiteorijski stav, razvoj teorijskih analiza umjetnosti koje negiraju mogućnost znanstvenog i sistemskog promišljanja prirode umjetnosti te intertekstualnost i operativno kretanje po različitim teorijskim sistemima.²⁵

Iz svega navedenog, vidljivo je kako je umjetnost imala veliki utjecaj na živote ljudi, a neki od njih posvetili su život proučavanju umjetnosti. Nakon brojnih traktata, knjiga, analiza i kritika, umjetnost, odnosno zvanje povjesničara umjetnosti konačno je priznato u 19. stoljeću. Proučavanje povijesti umjetnosti smatramo interdisciplinarnom granom; odnosno istraživanje nekog umjetničkog djela zahtjeva interdisciplinarni pristup. Svaki od gore navedenih teoretičara iznio je subjektivno viđenje umjetnosti koju je zatekao u dobu u kojem je živio te je imao vlastiti osvrt na neku stariju umjetnost. Teorija povijesti umjetnosti je mehanizam koji nam omogućuje postavljanje pitanja, stvaranje određenog okvira oko nekog objekta, ali je podložan promjenama i ne postoji samo jedna istina u umjetnosti. Postoji konstantno promišljanje, raznovrsne studije, nove ideje, hipoteze i analize te konstantna istraživanja.

Danas, pojam umjetnosti i dalje vežemo uz slikarstvo, kiparstvo i arhitekturu, ali i uz galerije, muzeje čak i ulice gdje možemo doći u susret sa nekim umjetničkim djelom. Sve se to veže uz način izražavanja u 21. stoljeću. Urbana umjetnost ili Street Art postala je svakodnevica 21. stoljeća te ju karakteriziraju različiti stilovi i uplivi u prostor koji nisu zanemarivi jer su dio svakodnevice. S obzirom na doba globalizacije i razvoj fotografije, umjetnost je danas dostupna svima i za razliku od prošlosti, gdje je jedno djelo postojalo samo na jednom mjestu, zahvaljujući fotografiji, danas svatko može imati reprodukciju unutar svog doma, no je li to umjetnost ili smo tu istu umjetnost fragmentirali, "uništiti", to je poseban dio povijesno-umjetničkog istraživanja. Povijest umjetnosti jedna je od mreža međusobno povezanih institucija i profesija čija je cjelokupna funkcija bila konstruiranje povijesne prošlosti koja bi se mogla sistematično upotrebljavati u sadašnjosti.²⁶ Baš kao i neka druga područja i povijest umjetnosti ima svoje metode istraživanja, analize, teorijske perspektive, epistemološke tehnologije različite dobi i podrijetla, a nakon što je u 19. st. postala dio akademske institucionalizacije bila je različito povezana sa metodama filozofije, filologije, književnosti, arheologije i likovne kritike.²⁷

²⁵ Isto

²⁶ Preziosi, D. *Art History: Making the Visible Legible*. New York, 2009. Str. 7.

²⁷ Preziosi D. *Art History: Making the Visible Legible*. New York, 2009. Str. 7.

3. URBANA UMJETNOST

Urbanizam je znanstvena disciplina i djelatnost organiziranog planiranja, projektiranja, izgradnje i uređenja postojećih i novih arhitektonskih sklopova, naselja, gradova, metropola i regija prema arhitektonsko-umjetničkim načelima; također proučavanje strukture i razvitka gradova, naselja i regija.²⁸ U današnje vrijeme, prema UN-u, 55% svjetske populacije živi u urbanim područjima. Globalizacija je dovela do brojnih promjena, umrežen je cijeli svijet, sve je lako dostupno i veliki je protok informacija. Budućnost je globalni umreženi svjetski grad.²⁹

Osim uređenja gradova, urbanizacija se bavi razvojem života unutar grada. Komunikacija unutar grada je jako važna, ona se odvija između promatrača i okoline te predstavlja dvosmjerni proces u kojem svaki pojedinac subjektivno proživljava okolinu i pridaje značaj određenim stvarima. Ulice su posebna mjesta, najživlji dio svakodnevice i prostor gdje ljudi međusobno izmjenjuju riječi i razgovaraju. U ovom novom razdoblju, promjene se događaju na svim područjima pa tako i na području umjetnosti. Povijest umjetnosti uključuje brojne pravce i umjetnike i iako je smještena u određene periodične ladice ona se i dalje nastavlja razvijati i stvarati novu umjetnost i nov način izražavanja.

"Nova" umjetnost pronašla je put koji se razlikuje od svega viđenog. Prestala se zatvarati u galerije i muzeje te izlazi na ulice. Javlja se urbana umjetnost. Ovaj pojam često se koristi kako bi obuhvatio sve vizualne forme koje se događaju unutar gradova, inspirirane arhitekturom ili uličnim životom. To je umjetnost koja postoji i živi na ulici. Obuhvaća grafite, ali i javnu skulpturu te drugačije oblike zidnih umjetnosti. Urbanu umjetnost pronalazimo na ulicama, na zidovima zgrada, na ogradama, unutar krajolika. Ova umjetnost značajna je za sam grad jer odražava njegov način života, pokazatelj je kako neki grad diše s obzirom da se ova vrsta umjetnosti koristi i u svrhu različite propagande. Ljudi ovim putem izražavaju svoja mišljenja, dojmove, stavove koristeći urbanu umjetnost u različitim oblicima. Urbana umjetnost može imati i pozitivne i negativne posljedice na društvo. Ipak, pojedinac se poistovjećuje sa određenim mjestom, odnosno svojim gradom koji je za njega poseban jer predstavlja dio njega, odnosno grad čini dio njegovog identiteta. On jest njegov identitet. Svojim boravkom na određenim mjestima stvaramo dojmove, a pojedina mjesta reminiscencija su na određene događaje koji su stvorili uspomene. Stoga ovakav način izražavanja treba promotriti sa različitih aspekata, jer Street Art predstavlja i vrijednosti, kulturu, ali i prikazuje političko i ekonomsko

²⁸Proleksis enciklopedija. <https://proleksis.lzmk.hr/49678/> (2020-04-01)

²⁹ Irvine, M. The Work on the Street: Street Art and Visual Culture. London & New York, 2012., str. 9.

stanje neke zemlje. Umjetnici koriste grad kao svoje platno, a u komunikaciji sa prolaznicima, to "platno" dobiva drugačiji smisao. S obzirom da se nalazi u javnom prostoru, često se smatra vandalizmom, no umjetnici se ne slažu s tim iako doista postoje neki trenutci kada se dogodi vandalizam. Koncept ulične umjetnosti osim grafita uključuje i naručena djela poput skulptura, rasvjetnih zaslona i murala te takva javna umjetnost pomiče granice predstavljanjem umjetnosti u javnom kontekstu, izvan muzeja i galerija.³⁰

Iako je često korišten kao sinonim za Street Art (u prijevodu ulična umjetnost), urbana umjetnost obuhvaća širi pojam i zapravo predstavlja kombinaciju grafita i Street Art-a te se koristi kao nazivnik za sve vrste ovakve umjetnosti. Danas je postao međunarodni umjetnički pokret te uključuje umjetnike koji putuju u druge gradove i ostavljaju svoja djela širom svijeta. Urbana umjetnost izvedena je od strane umjetnika kojem je to vrsta zarade, ona je čak i legalna za razliku od drugih nabrojanih vrsta ovakve umjetnosti. U trenutku kada je urbana umjetnost postala popularna i tražena dogodila se bitna promjena. U odnosu na anonimnost Street Art-a, urbani umjetnici zaprimili bi narudžbe zainteresiranih koji su tražili određene intervencije na pojedinim mjestima ili događajima. Dok su umjetnici grafita često kažnjavani zbog svojih djela, s druge strane urbani umjetnici su hvaljeni, odnosno njihova djela izvedena su kako bi trajala i kako bi bila izložena na danom mjestu u što dužem vremenskom periodu. Ipak, s obzirom da se spaja sa grafitima, ali i Street Artom ulazi u domenu ilegalne umjetnosti. Razlika između urbane umjetnosti i grafita jest i komodifikacija, odnosno urbani umjetnici svoje radove mogu prodati, imaju mogućnost maknuti se sa ulice, a njihova djela pronašla su svoje mjesto i u galerijama. Urbana umjetnost vrlo je često sinonim za Street Art, ali je razlika u tome jer urbani umjetnici izlažu svoja djela u galerijama te im je umjetnost izvor zarade. Sličnost im je stilski izričaj te stoga o umjetnosti Urban Art-a možemo govoriti kao o galerijskoj umjetnosti u vizualnom stilu Street Art-a.³¹

Za razliku od drugačijih, tradicionalnih oblika umjetnosti, Street Art i urbana umjetnost u svoju domenu uključuju čitav grad jer je grad društvena komponenta, a upravo je zbog toga ova umjetnost važna jer traži konstantnu komunikaciju i potvrdu, stvaraju se urbani pejzaži koji uključuju i ceste i trgove, parkove, ulične performanse, skulpture, sve povezano sa ljudskim životima. Street Art se odnosi na svu umjetnost unutar prostora grada koji nisu limitirani zakonom ili ukusom neke ovlaštene osobe, vlasnika određenog objekta ili objekta koji je pod

³⁰ Hosney Radwan, A. Urban street art as a sign of representing culture, economics & politics of the cities, *Fine Arts Magazine - Alexandria University*, 2014., str. 3.

³¹ Blanché, U. Street Art and related terms: discussion and working definition, *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal* 1,1 (2015), str.38.

državnom ovlasti – umjetnost koja nije izravno komercijalna.³² S obzirom da su gradovi složeni, unutar njih su prisutne su različite društvene skupine različitih identiteta. Stoga, potrebno je uspostaviti ravnotežu, odnosno potrebno je izgraditi prihvatljivo okruženje za sve stanovnike. Puno toga ovisi o vlasti i o tome što se smatra prihvatljivim, a što ne, te zašto neka umjetnost treba biti degradirana, a druga ne, moramo razmisliti kolektivno u kakvim urbanim prostorima živimo te u kakvim prostorima bi htjeli živjeti i boraviti. Svatko treba imati pravo glasa te svaki pojedinac ima pravo na izražavanje svoje mašte ili želje. Svakako, nije riječ o prihvaćanju vandalizma unutar gradova već o promišljanjima na koji način određene sredine učiniti estetski prihvatljivijima, pa bilo to arhitekturom, javnom skulpturom, suvremenom skulpturom ili uličnom umjetnošću. Intervencije u kojima sudjeluju umjetnici Street Art-a mogu se doživjeti kao promjena, ne samo na ulično-urbanoj sceni već i u odnosu između pojedinca i estetike grada.³³ Svaki grad, ali i njegov građanin zaslužio je živjeti u gradu u kojem mu je ugodno i kretati se živopisnom galerijom koja krase zidove urbanih prostora.

Street Art ili uličnu umjetnost teško je definirati jer ju karakteriziraju konstantne mijene. Ipak, ono što se zna jest sadržaj kojim progovara Street Art, a to su slike ili različiti oblici, likovi koji imaju cilj komunikacije sa promatračem i možemo ih pronaći na svim površinama urbanog prostora. U kontekstu Street Arta često se spominju i murali no postoje određene razlike između grafita, odnosno umjetnosti pisanja i murala. Murali su obično posvećeni određenim zajednicama, oni su javna umjetnost, a grafiti i Street Art posvećeniji su njihovim pojedinačnim porukama koje mogu potjecati od male skupine ili skupina, ali nemaju službene sankcije (čak i kad s vremenom potencijalno dobiju ovaj karakter).³⁴ Pisci grafita nisu zainteresirani za javnost, odnosno ne opterećuju se hoće li netko razumjeti njihovu umjetnost jer je ona fokusirana na druge umjetnike grafita koji su sposobni razlučiti poruke koje su im napisane. S druge strane, Street Art umjetnici društveno su angažirani te im je stalo do mišljenja publike. Nezakonitost je najvažnija karakteristika grafita i ujedno njihov najveći hendikep; iako dopušta piscima djelovanje izvan društvenih normi i kodeksa, zadržavajući tajnovitost koja se podrazumijeva u supkulturi, također odbija ulazak u svijet visoke umjetnosti.³⁵ Grafiti su manje zanimljivi prolaznicima jer čak i ne traže povratnu informaciju, barem ne od svakodnevnih prolaznika. Oni predstavljaju kodiran jezik koji razumije samo određen dio, grafiti nisu umjetnost mase.

³² Isto, str. 34.

³³ Valesi, M. Clean Wall, Voiceless People: Exploring Socio-Identitarian Processes through Street-Urban Art as Literature. Merced, 2014., str. 25.

³⁴ Isto, str. 35.

³⁵ Hosney Radwan, A. Urban street art as a sign of representing culture, economics & politics of the cities, Fine Arts Magazine - Alexandria University, 2014., str. 6

Street Art funkcionira drugačije te nastoji stvoriti lijepu umjetnosti, koja će privući poglede, žele umjetnost iznijeti na ulicu kako bi bila dostupna svima. Ono što još razlikuje murale od grafita jest što se grafiti često spominju uz riječ vandalizam dok su murali lakše razumljiviji i manja je vjerojatnost da će biti sankcionirani.³⁶

Treba se nakratko osvrnuti i na temu vandalizma te što zapravo podrazumijeva takva namjerna šteta ili namjerno uništavanje tuđe imovine. Možemo reći da se bilo kakav oblik uništavanja imovine naziva vandalizam, no nisu svi oblici ulične umjetnosti žrtve vandalizma. Zapravo vandalizam nema toliko veze sa ilegalnom ili legalnom umjetnošću, već se prije radi o nečemu što je ili nije estetski prihvatljivo te kakva poruka se šalje određenim djelom. Drugim riječima, pitanja Street Art-a, grafita i vandalizma nisu razumljiva sama po sebi već su kontingentna u odnosu na društveni kontekst u kojemu se ta djela izvode. Grafite većinom kao sredstvo izražavanja simbolizira sprej dok se ostala umjetnost Street Art-a služi plakatima, različitim bojama, kolažima, kredama, matricama, naljepnicama, plakatima te za razliku od slova koja su karakteristična za grafite, ostatak Street Art-a kao sredstvo izražavanja koristi sliku. Naljepnice i šablone utječu na brzinu izrade nekog djela te su popularne iz istih razloga. Osim toga, zbog šablona njihovi radovi su i uredniji. Street Art, grafiti i murali imaju jednu poveznicu, a to je prolaznost. Možemo o njima govoriti kao efemernoj umjetnosti. Danas će njihovo djelo krasiti pročelje neke zgrade ili biti dio neke ulice, a sutra će nestati. Prolazni su jer svatko može intervenirati unutar ovakve umjetnosti, mogu slikati preko zidova, mogu ih uništiti kao izraz nezadovoljstva, mogu dodavati na ovo djelo ili smatrati kako ih oni mogu dovršiti. Iako je danas široko rasprostranjena, Street Art i dalje predstavlja društveno angažiranu umjetnost koja u bilo kojem trenu može služiti kao sredstvo izazivanja nezadovoljstva kod osoba koje žele određene društvene promjene u zajednicama gdje nemaju glasa. Street Art, neovisno o načinu izražavanja, identificira grad u kojem se nalazi. Oslikavanjem starih i zapuštenih zgrada oživljavaju identitet tih zaboravljenih prostora, ali i mijenjaju identitet grada. Često memoriramo određeno mjesto na temelju nekog umjetničkog djela koje smo upamtili. Umjetnost koja se nalazi na području nekog grada, mjesta puno govori o stilu, ali i o kulturi tog mjesta. Osim ljudskog elementa, za uličnu umjetnost važan je i prirodni koji se odnosi na vremenske neprilike te s vremenom narušava ovu vrstu izražavanja pa radovi blijede.

³⁶ Usp. Blanché, U. Street Art and related terms: discussion and working definition, Street Art & Urban Creativity Scientific Journal 1,1 (2015), str.35.

Fotografija može poslužiti za dokumentiranje Street Art-a, a zbog tendencije propadanja i sami umjetnici okreću se ovom mediju, ali i web stranicama kako bi sačuvali svoje radove.³⁷

3.1. Prošlost i budućnost grafita i murala

Ipak, prva pomisao na spomen ulične umjetnosti obično su grafiti. Grafiti su poznati od davnina, a etimologija riječi potječe od *sgraffiti* što znači crtati ili pisati po ravnoj podlozi, talijanska riječ *sgraffio* znači ogrebotina, dok grčki *graphein* znači pisati. Prva asocijacija na grafite u suvremenom svijetu je upravo pisanje, odnosno na početku se zid označavao nečijim imenom ispisan flomasterima ili sprejem. Grafiti su se prvenstveno mogli pronaći na zidovima podzemnih željeznica, kao i na vagonima, a sve je povezano sa bandama u New Yorku koje su koristile grafite za obilježavanje teritorija. Takav način izražavanja zabilježen je još 1920.-ih i 1930.-ih godina no kasnije, 70.-ih i 80.-ih godina značaj ove kulture bio je snažan. Ova desetljeća bila su značajna prekretnica u povijest ulične umjetnosti – bilo je to vrijeme kada su mladi ljudi, reagirajući na svoje društveno-političko okruženje, počeli stvarati pokret, uzimajući "borbu za smisao" u svoje ruke.³⁸ Grafiti, ali i drugi oblici ulične umjetnosti doživljavali su se i kao prijetnja ili smetnja što ne treba čuditi s obzirom na funkciju koju oni trebaju ispuniti u odnosu na gradski prostor. Mnogi raniji crtači grafita "bili su apsolutno protiv prodaje svoje umjetnosti, s tim što je bila besplatna, u suprotnosti sa sustavom koji je sve stavio na cijenu."³⁹ Ipak, s vremenom su se neki oblici ovakve umjetnosti smjestili u kulturno dobro pojedinih gradova. Street Art, koja je nastala iz potrebe za slobodnim umjetničkim izražavanjem na javnom forumu, iako nije svugdje društveno prihvaćena, materijal je za izgradnju slike mjesta.⁴⁰ Iako vlast ima određene propise i zahtjeve, te su grafiti i dalje ilegalni, uvijek će se naći način i mjesto za prikazivanje ovakve vrste umjetnosti. Ne postoji vlast koja će ugasiti ovaj način izražavanja. Osobe koje se izražavaju putem ulične umjetnosti ne zamaraju se kaznenim sankcijama, kao ni slikovnim izričajem te preferencijama ljudi o tome koje vrste grafita oni žele

³⁷ Usp. Blanché, U. Street Art and related terms: discussion and working definition, *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal* 1,1 (2015), str.37.

³⁸ Marić, B. The History of Street Art, 2014. [https://www.widewalls.ch/magazine/the-history-of-street-art-\(2020-04-20\)](https://www.widewalls.ch/magazine/the-history-of-street-art-(2020-04-20))

³⁹ Waclawek, A. From Graffiti to the Street Art Movement: negotiating Art World, Urban Spaces, and Visual Culture, c. 1970 – 2008. Kanada, 2008. Str. 166.

⁴⁰ Januchta-Szostak, A. The Role of Public Visual Art in Urban Space Recognition, 2010. <https://pdfs.semanticscholar.org/38d5/6172e75b7bb8137a9593ff969ec2ed535de8.pdf?ga=2.159081465.278311509.1602428593-2042300150.1592423946> (2020-04-20)

već i dalje nastavljaju izražavati svoje mišljenje pod prijetnjom istih sankcija.⁴¹ Važno im je samo je li grad odobrio obilježavanje ili je na isto pristao vlasnik nekretnine.⁴² Grafiti potiču kulturu da se manifestira na različite načine.⁴³ Određene države, poput Australije imaju visoke kazne za crtanje grafita iako je šteta zapravo simbolična u odnosu na neke druge stvari. Tamošnji zakonodavci, kao i mediji smatraju da ukoliko se zatvore oči, odnosno zanemare pojedini grafiti, onda se drugima šalje poruka kako je to u redu i kako su takve, daljnje intervencije prihvatljive. Bez obzira izgledaju li djela na ulicama utopijski ili anarhično, agresivno ili simpatično, zapanjujuće dobro izvedena ili djetinjasta, originalna ili derivirana, većina umjetnika ozbiljno djeluje u žanru i započinje sa dubokom identifikacijom i empatijom prema gradu: oni su prisiljeni navesti nešto sa gradom, bilo kao oblik protesta, ironije, humora, ljepote, subverzije, pametne poteškoće ili svega gore navedenog.⁴⁴

U ovom kratkom osvrtu na uličnu umjetnost, možemo se referirati na diskurs, odnosno autoritativni diskurs koji se ovdje javlja. Postoji Street Art koji je autoriziran, prihvaćen od strane vlasti te uživa pohvale za svoje prikaze dok sa druge strane, ona koja je neovlaštena i djeluje iz sfere nekog drugog diskursa, smatra se kaznenim djelom. Vlasništvom naših gradova, ulica, zidova, javnih i privatnih površina upravlja autorizirana vlast koja automatski i pokazuje te odobrava što će se prikazati na ulicama i kakvi prikazi će dominirati i biti prihvatljivi, odnosno s kakvim prikazima smo prisiljeni komunicirati. Onaj koji ima ovlašten pristup javnim površinama ima pravo uživanja u takvom prostoru te automatski ograničava druge u korištenju istog. Kako piše Iverson, naponi za suzbijanje grafita kriminalizacijom i iskorjenjivanjem ili preusmjeravanjem prema ovlaštenim mjestima su "pokušaji nacionalizacije imovinskih odnosa u gradu, inzistirajući na tome da su površine neprikosnovene jer su u javnom ili privatnom vlasništvu i negiranje ili ograničavanje piscima grafita pristupanje tim površinama."⁴⁵

⁴¹ Crawley, K. Beyond the War on Graffiti: The Right to Visual Expression in Urban Spaces. / *Griffith Journal of Law & Human Dignity* (2015). <https://research-repository.griffith.edu.au/bitstream/handle/10072/99076/CrawleyPUB1114.pdf?sequence=1> (2020-04-20)

⁴² Crawley, K. Beyond the War on Graffiti: The Right to Visual Expression in Urban Spaces. / *Griffith Journal of Law & Human Dignity* (2015). <https://research-repository.griffith.edu.au/bitstream/handle/10072/99076/CrawleyPUB1114.pdf?sequence=1> (2020-04-20)

⁴³ Bofkin, L. *Concrete Canvas: How Street Art is Changing the Way Our Cities look*, 2014., 262.

⁴⁴ Irvine, M. *The Handbook of Visual Culture, The Work on the Street: Street Art and Visual Culture*. London & New York, 2012., str. 3.

⁴⁵ Crawley, K. Beyond the War on Graffiti: The Right to Visual Expression in Urban Spaces. / *Griffith Journal of Law & Human Dignity* (2015). <https://research-repository.griffith.edu.au/bitstream/handle/10072/99076/CrawleyPUB1114.pdf?sequence=1> (2020-04-20)

Ipak, gradovi su živi, konstantno prolaze kroz neke mijene, mijenja se njegov ritam, rastu iz dana u dan u bezbroj različitih diskursa. Problem se sastoji u tome na koji način njegovi korisnici doživljavaju svakodnevni prostor, ulice ili grad. Kao slučajne promatrače, Street Art ostavlja na nas drugačiji dojam nego na samog umjetnika. Za umjetnike gradovi su poput praznog platna. Oni na svakom zidu ili slobodnoj površini vide drugačiji potencijal za radove kojim bi mogli oživjeti neku površinu, zidovi su okviri za njihova umjetnička djela. Ulični rad može biti intervencija, kolaboracija, komentar, dijaloška kritika, pojedinačni ili kolektivni manifest, tvrdnja o postojanju, komercijalizirana vidljivost i Whitmanova himna sa sirovom energijom ispućene demokratske želje za izražavanjem i samopotvrđivanjem.⁴⁶ Borba pisaca grafita protiv vlasti, nije samo borba protiv vlasti, nego je borba za vlastita prava, vlastitu autonomiju, izražavanje, pa čak i identitet. Priča o identitetu kod njih ima drugačiju ulogu. Dok se ostatak nastoji uklopiti u globalnu sliku svijeta, u pojedine ladice, ulični umjetnici uživaju u svojoj anonimnosti, kao i nezakonnosti koja proizlazi iz njihovih uradaka. Ovo je supkultura u kojoj oni uživaju iako su neusklađeni sa svijetom i njihova umjetnost neusklađena je sa nametnutim standardima. Oni imaju mjesto za sebe unutar gradova i urbanih krajolika, bilo u granicama zakona ili protiv njega. Za razliku od nametnutog, autoritativnog diskursa, trebamo promatrati i grafite te uličnu umjetnost iz neke druge perspektive. Prihvatiti pisce grafita i "neslužbenu" uličnu umjetnost, prihvatiti različitost i drugačiji način izražavanja te kao i u svakom drugom području, uključiti javnost, razgovor između građana kako bi pronašli zajednički jezik, kako bi Street Art i drugačiji oblici izražavanja bili društveno prihvatljivi, a ne kritizirani i marginalizirani.

S vremenom, grafiti, kao i drugi oblici ulične umjetnosti postali su društveno prihvatljiv, te bez obzira što ima ilegalnih intervencija u prostor, Street Art pronašao je svoje mjesto u svijetu umjetnosti. Danas je situacija sa Street Art-om potpuno drugačija. Brojnost ovakvih radova i intervencija u prostor raste sve više, a uz pomoć drugog medija, fotografije, ali naravno i interneta, radovi mogu biti vidljivi uvijek i svugdje. Čak postoje i specijalne galerije ili festivali koji se organiziraju upravo u svrhu ulične umjetnosti. U kontekstu Street Art-a spominju se i murali – velike, višebojne, zidne slike koji su, za razliku od grafita, manje sankcionirani.⁴⁷

⁴⁶ Irvine, M. *The Handbook of Visual Culture, The Work on the Street: Street Art and Visual Culture*. London & New York, 2012., str. 3.

⁴⁷ Usp. Blanché, U. *Street Art and related terms: discussion and working definition*, *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal* 1,1 (2015), str.35.

Murali predstavljaju zidnu umjetnost, slike oslikane na unutrašnjosti ili vanjštini zgrada. Iako je zidna umjetnost poznata oduvijek, odnosno još od špiljske umjetnosti kada je imala ritualnu ulogu, danas murali progovaraju o stanju u društvu, prenose određene političke poruke ili služe kao izraz nezadovoljstva usmjeren prema istoj politici, prikazuju vrijednosti ili promjene koje se dešavaju ili putem ovakve umjetnosti netko izražava svoju maštu. Za razliku od grafita, oni se upotrebljavaju kako bi se približili masi, ali nisu ograničeni birokratskim stvarima ili autoritetima koji ograničavaju ili kontroliraju umjetnike kao što to rade crtačima grafita. Većinom se nalaze na vanjskim fasadama zgrada, murali predstavljaju snažno sredstvo vizualne komunikacije. Osim toga, oni su estetski privlačni. Ne traže od posrednika, odnosno promatrača samo pogled, već traže povratnu informaciju, odnosno svojim prikazima izazivaju istu. Nitko nije imun na prikaze koji se nalaze u našoj svakodnevnici. Murali izazivaju različite osjećaje kod promatrača, a to im je jedan od ciljeva. Prilikom pogleda na njih budi se osjećaj nade, možda ponosa, ponekad straha, ali bez obzira koji osjećaj probudili kod nas, time je njihova uloga pravilno odigrana jer našim mislima, osjećajima mi potvrđujemo njihovo postojanje. Ova umjetnost predstavlja učinkovit način komuniciranja jer se oslanja na kolektivno sjećanje zajednice, ali izaziva i reakcije ili asocijacije na prošle i sadašnje događaje, istovremeno gledajući i baveći se njima u budućnosti.⁴⁸

Druga razlika u odnosu murala i grafita jest da su murali pristupačni u odnosu na grafite jer oni nastaju na vidljivim mjestima te je njihova uloga participativna i nastoje oživjeti četvrti u kojima se nalaze. Umjesto da su izolirani od okoline, funkcioniraju kao živa komponenta gradskog krajolika i svjedoče o snazi, snovima i izazovima s kojima se suočavaju zajednice koje pridonose njihovom stvaranju.⁴⁹ Murali su dostupni svima, velika galerija na otvorenom koja je dostupna svim građanima i živi zajedno s njima. Mogu predstavljati lijepu umjetnost, koja ukrašava grad i njegovu svakodnevnicu dok s druge strane njihova tematika može biti i politička pa predstavljaju snažno sredstvo za moguće postizanje nekog političkog cilja. Uličnom umjetnosti prenose se različite poruke, ali i boja ima veliki utjecaj pa se tople boje vezuju uz osjećaj uzbuđenja, crna i crvena često simboliziraju revoluciju ili nasilje, a hladnije

⁴⁸ Valesi, M. Clean Wall, Voiceless People: Exploring Socio-Identitarian Processes through Street-Urban Art as Literature. Merced, 2014., str. 13.

https://www.academia.edu/8334104/Clean_Wall_Voiceless_People_Exploring_Socio_Identitarian_Processes_through_Street_Urban_Art_as_Literature (2020-05-01)

⁴⁹ Valesi, M. Clean Wall, Voiceless People: Exploring Socio-Identitarian Processes through Street-Urban Art as Literature. Merced, 2014., str. 12.

https://www.academia.edu/8334104/Clean_Wall_Voiceless_People_Exploring_Socio_Identitarian_Processes_through_Street_Urban_Art_as_Literature (2020-05-01)

boje, najčešće plava i zelene simboliziraju smirenost i okoliš, dok je bijela, kao i obično, simbol mira. Sve boje dodatno su pojačane raznim oblicima i dizajnom Street Art-a koji će utjecati na komunikaciju sa promatračem, ali se boja koristi i kao sredstvo manipuliranja osjećajima.⁵⁰

U prošlosti su murali korišteni upravo u svrhu političke propagande te su bili financirani od strane države. Veliku ulogu murali su imali u Mexicu gdje su djela Diega Rivere, Joséa Clementea Orozca i Davida Alfara Siquierosa gdje su progovarali o slobodi i solidarnosti, ali i nadi. Osim Mexica, važno je spomenuti i Sjevernu Irsku čiju su murali progovarali o političkim i vjerskim temama te Berlinski zid gdje se također progovara o političkim temama. Danas se situacija nije previše promijenila, odnosno nije se promijenila tematika murala koja i dalje govori o društvu i promjenama unutar društva. Predstavljaju moćno sredstvo izražavanja, umjetnici imaju određenu vrstu slobode te se ova vrsta umjetnosti može staviti i u ladicu društveno angažirane umjetnosti. Osim poveznice između umjetnosti i politike, s obzirom da se murali nalaze na vanjskim zidovima, predstavljaju i estetski, ali i komunikacijski element. Slike koje se nastoje uklopiti unutar suvremenog društva, koje ponekad imaju širu poruku za javnost, a ponekad samo žele biti oku ugodne slike. Oslikavanjem starih i zapuštenih zgrada oživljavaju identitet tih zaboravljenih prostora, ali i mijenjaju identitet grada. U svakom slučaju, svojim izgledom privlače zajednicu, izazivaju određene osjećaje, čak stvaraju kolektivno pamćenje. Prisiljeni razmišljati o onome što vide, ljudi postaju svjesni postojanja umjetnosti. Murali pružaju forum na kojem se javno prikazuju novi vrijednosni sustavi i novi modeli identifikacije unutar redefiniranog društva, čime se pojačavaju promjene koje se događaju.⁵¹

Iz prethodna dva poglavlja vidimo kako se umjetnost razvijala, kako je nastala teorija umjetnosti te kako danas doživljavamo umjetnost i koji su to suvremeni oblici izražavanja. Nekoliko pojmova stalno se provlači kroz tekst, a zapravo su ključni kako bi se ova tema pobliže objasnila, odnosno kako bi se shvatila njena širina, ali i kako bi bolje razumjeli o čemu to sve govori Street Art. Iako je najveći dio ovog rada fokusiran na murale, u nastavku rada bit će obrađeni određeni pojmovi koji su ključni za razumijevanje i putem kojih će se dodatno pojasniti problematika koja stoji iza pojedinih murala. Što je to baština ili nasljeđe, kako su

⁵⁰ Hosney Radwan, A. Urban street art as a sign of representing culture, economics & politics of the cities, Fine Arts Magazine - Alexandria University, 2014., str. 10

⁵¹ Valesi, M. Clean Wall, Voiceless People: Exploring Socio-Identitarian Processes through Street-Urban Art as Literature. Merced, 2014., str. 13.
https://www.academia.edu/8334104/Clean_Wall_Voiceless_People_Exploring_Socio_Identitarian_Processes_through_Street_Urban_Art_as_Literature (2020-05-01)

povezane baština i umjetnost, a kako baština i sport? Koja je definicija identiteta unutar nasljeđa i što je diskurs? Naposljetku, što označava pojam ili riječ slika? Sve nabrojano nisu samo ključni pojmovi ovog rada, već su pojmovi koji su duboko ukorijenjeni unutar svake kulture i svakog naroda.

4. BAŠTINA

Prema rječničkoj definiciji, 'nasljeđe' se definira kao imovinu koja je ili može biti naslijeđena, baština, vrijedne stvari kao što su povijesne građevine koje su sačuvane od prethodnih generacija i povezane sa stvarima od povijesne ili kulturne vrijednosti koje su vrijedne očuvanja.⁵² Prema ovoj definiciji vidimo da se baština prenosi sa generacije na generaciju te se odražava, odnosno obuhvaća različite aspekte nasljedovanja. Ona može biti imovinska ostavština, u vidu neke građevine ili zemlje koju netko naslijedi od predaka ili može biti nasljeđe na razini države te govorimo o baštini sa povijesnom i kulturnom vrijednošću koju smo dužni dalje čuvati ili može biti nematerijalna baština. Kada govorimo o nematerijalnoj baštini, najznačajnija ostavština nam je jezik. Jezik je spona prenošenja informacija. Putem jezika naučimo najviše, saznajemo o čitavoj kulturi, zajednici, njihovom životu. Ranije su se običaji prenosili usmenim putem sa generacije na generaciju te se na taj način očuvala prošlost u sadašnjosti i prenosila se u budućnost. Utoliko je baština ne samo dio povijesti ili kulturni fenomen nego i pitanje kolektivnog identiteta.⁵³

Baštinu najčešće poistovjećujemo s nekim kulturnim spomenikom ili nekim značajnim predmetom iz nekog povijesnog razdoblja, ali baština nije samo prošlost. Baština je sadašnjost koju mi živimo, ona je proces koji se konstantno odvija pred našim očima, prati nas kroz obnavljanje starih sjećanja ili dijeljenjem iskustva, dio je našeg nasljeđa, ona nas oblikuje. O nasljeđu trebamo razmišljati kao obliku društvenog i kulturnog djelovanja te se većina današnjih antropologa slaže kako kulture nisu samo akumulacija stvari i ljudi nego ih je potrebno promatrati kao niz procesa u koji su adaptirane nove i stare prakse prilagođene i usvojene unutar kulturološkog sustava.⁵⁴ Nasljeđe je dio nas od najranije dobi, od djetinjstva kada slušamo priče svojih roditelja, priče koje su slušale i generacije prije nas, ali će ih čuti i iduće generacije. Ono što je prostor za umijeće pamćenja, za kulturu sjećanja je vrijeme te

⁵² Hrvatski leksikon. <https://www.hrleksikon.info/definicija/naslijede.html> (2020-05-01)

⁵³ Milinović, D. Kulturna baština: između civilizacije, identiteta i turizma. / Vijenac 26, 647-648 (2018).

⁵⁴ Harrison, R. Understanding the politics of heritage: Heritage as a social action. Manchester University Press: 2010. Str. 243.

možemo otići korak dalje: kao što umijeće pamćenja pripada učenju, tako i kultura sjećanja pripada planiranju i nadanju, tj. izgradnji socijalnih horizonata smisla i vremena; kultura sjećanja počiva najviše, premda ne isključivo, na oblicima odnošenja prema prošlosti.⁵⁵ Ovdje priča nije bit baštine. Bit je prijenos i primanje tih priča i sjećanja koja ćemo probuditi pri prisjećanju, znanje koje smo stekli putem tih priča. Zanimljivo je kako baština u ovom smislu nikad neće biti ista jer svaka osoba, svaka generacija konstruira svoje sjećanje i znanje. Mi upotrebljavanjem, preoblikovanjem, ponovo stvaramo ta sjećanja i znanja kako bi nam pomogli smisliti i razumjeti ne tko smo mi, već i tko želimo biti.⁵⁶

Baština nema jednu definiciju, ona se prepliće kroz mnogo "stvari" ili praksi u svakodnevnom životu te su gore nabrojani dijelovi baštine poput spomenika, uspomena, sjećanja i sl. činili okvir koji je pomogao u strukturiranju i definiranju pojma u akademskim krugovima i njihovim raspravama, ali i u javnoj politici. Tokom vremena, promijenjen je značaj objekata baštine – klasifikacija, konzervacija i interpretacija – prenosi se na način na koji se konzumiraju i izražavaju kao dio kulture, identiteta i politike.⁵⁷ Unatoč brojnim raspravama o baštini, ona je i dalje predmet zanimanja suvremenih znanstvenika koji se bave konstruiranjem značenja te su sva ranije utjelovljena znanja poljuljana, a rasprave o baštini ponovno su ugledale svjetlo dana. No, teško je označiti trenutak kada su se točno ljudi počeli baviti baštinom. U svim razdobljima ljudi su se služili retrospektivnim sjećanjima kao izvorima o prošlosti kako bi prenijeli sudbonosni smisao za budućnost.⁵⁸

Interes za očuvanje baštine pojavio se još kod antičkih Grka i Rimljana. Rimljani su oponašali i preuzeli neke odlike grčke kulture, ali su obje kulture značajne za daljnji razvoj društva. Usvojene su kulturne i estetske odlike, ali i politički pokreti. Snažno odobravanje prema zaštiti nasljeđa koje se javlja u ranom 15. stoljeću u Europi može biti iskorišteno kao ilustracija našeg kolektivnog interesa za baštinu društva, sa formalnom dokumentacijom ostvarenom u pisanju, prepisivanju i provedbi paketa nacionalnih i internacionalnih baštinskih politika, traktata, preporuka, povelja, zakonodavstva i konvencije u kasnom 19. do sredine 20. stoljeća.⁵⁹ Traktati, zakoni i povelje nastali u ovim stoljećima nisu slučajnost. Ove strategije upravljanja djeluju zajedno sa pojavom nacionalizma te imaju jednu ulogu, a to je glorificiranje

⁵⁵ Assmann, J. Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama. Zenica: Vrijeme, 2005. Str. 37.

⁵⁶ Smith, L. The uses of heritage. London & New York: Routledge, 2006. Str. 2.

⁵⁷ Waterton, E.; Watson, S. Heritage as a Focus of Research: Past, Present and New Directions. // The Palgrave handbook of contemporary heritage research. / edited Emma Waterton and Steve Watson. London: Palgrave Macmillan, 2015. Str. 1

⁵⁸ Harvey, D. The History of Heritage. // The Ashgate research companion to Heritage and Identity. / edited by Brian Graham and Peter Howard. London & New York: Routledge, 2008. str. 5.

⁵⁹ Waterton, E.; Watson, S. Isto, str.1

prošlosti, a samim time i veličanje jedne nacije. Koncept baštine kakvu danas poznajemo nastao je u 19. stoljeću na području Europe i osobito se odrazilo na području Britanije, Njemačke i Francuske. Gore naveden nacionalizam povezujemo sa idejom prosvjetiteljske racionalnosti koja je prevladala srednjovjekovnu religioznost. Europske su države sebe smatrale moćnim i superiornim te su time pravdali svoje kolonizatorske i imperijalističke postupke. Tijekom kolonijalne ekspanzije razvile su se nove rasprave o rasi dok je etnički i kulturni identitet čvrsto povezan sa biologijom i "krvlju", a Europljani su vjerovali kako su oni superiorni u odnosu na druge, oni su predstavnici najviših dostignuća na tehničkom, kulturnom i intelektualnom polju.⁶⁰ Promjene su nastupile sa Francuskom revolucijom kada se mijenja koncept teritorijalnog suvereniteta i pojavljuju se nacionalne države. Nastankom novih država promijenjen je i ustroj države te je kapitalizam zamijenio feudalizam, a samo 19. stoljeće razdoblje je velikih i značajnih promjena. Promjene u društvu dovele su do potrebe za pronalaskom novih društvenih oblika, te se nacionalni rasni diskursi spajaju i naturaliziraju poveznicu između koncepta identiteta, povijesti i teritorija kako bi uspostavili doktrinu "krvi i tla."⁶¹ Ovaj koncept je značajan jer se u ovom "novom" razdoblju više poentira briga za baštinu, odnosno upravo on predstavlja ono što danas poznajemo kao nasljeđe.

Nasljeđe se ogleda u spomenicima koje treba zaštititi, ali i predstaviti javnosti jer spomenici osim identiteta, predstavljaju dosege i postignuća civilizacije. Kada govorimo o obrazovanju, država je trebala omogućiti svojim građanima da budu upoznati sa svojom prošlošću i identitetom. U ovu svrhu nastali su i muzeji koji unutar svojih prostorija prezentiraju baštinu, odnosno imaju ulogu etabliranja društvenog i nacionalnog identiteta. Osim osnivanja muzeja, države počinju davati na značaju čitavoj nepokretnoj baštini, ali i spomenicima od povijesne važnosti što dovodi do uvođenja određenih legislativa o zaštiti. Dekreti o očuvanju nacionalnih starina datiraju još u 17. stoljeće u Švedskoj, ali tek u drugoj polovini 19. stoljeća dolazi do skoka u zaštiti povijesnih spomenika ili religioznih i drugih arhitektonski i historicistički važnih građevina.⁶² Na području SAD –a ovakvi zakoni provode se tek početkom 20. stoljeća. Osim zaštite spomenika, europske države posvetile su pažnju i konzervaciji nepokretne baštine i povijesnih zgrada. Vodeću ulogu u novonastaloj situaciji imali su arhitekti i arheolozi koji su kao eksperti u svome poslu odlučivali koje spomenike treba zaštititi, na koji način će im biti pristupljeno te kako će se zaštititi ta mjesta. Iako je jedna od uloga muzeja bilo obrazovanje javnosti o njihovoj, ali i drugim kulturama, napravljen je korak dalje te je osnovano

⁶⁰ Smith, L. The uses of heritage. London & New York: Routledge, 2006. Str. 18.

⁶¹ Isto, str.18.

⁶² Isto, str.19.

Društvo za zaštitu drevnih građevina 1877. godine koje je za cilj imalo obrazovati društvo u cjelini i pokazati im načine kako se pravilno odnositi prema baštini te kako pridonijeti njezinom očuvanju. Osim očuvanja baštine, svakako je jedan od ciljeva bio i kolektivno podizanje svijesti o nacionalnom identitetu. Ideje o konzervaciji utemeljene su u pravnim dokumentima, a najznačajnije su Atenska i Venecijanska povelja. Dokumenti su doneseni od strane ICOMOS-a (*International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*), a značajni su jer je u njima prikazan europski koncept nasljeđa koji se preslikao na ostatak svijeta te ovi dokumenti i danas predstavljaju nit vodilju kojom promatramo, ali i raspravljamo o nasljeđu na razini cijelog svijeta.

Nešto kasnije kroz 20. stoljeće, tokom 60.-ih, 70.-ih i 80.-ih godina počinju se pojavljivati knjige i publikacije kojima se nastoji raširiti interes za prošlost, ali ne samo na akademskoj, već i na političkoj i javnoj sceni. Širenje interesa za prošlost i masovna konzumacija baštine dovode do ekonomskog ali i kulturološkog fenomena koji je postao popularan sredinom 70. – ih godina 20. stoljeća, a riječ o novom obliku turizma, kulturnom turizmu. Istraživanje baštine odvijalo se na dva načina. Osim ove pojave, 1970. – e godine značajne su i zbog donošenja brojnih odredbi, zakonskih akta, održanih konvencija sa tematikom baštine te se sve odvijalo pod palicom ljudi koji rade u institucijama kao što su UNESCO i ICOMOS. Donošenjem UNESCO- ove Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine 1972. godine riječi "kulturna baština" postaju dio naziva nekog mnogostranog međunarodnog ugovora, a ujedno je kulturna baština jedan od središnjih pojmova te konvencije.⁶³ Ovakav koncept potvrdio je kako je europski način razmišljanja univerzalan, kao i europske vrijednosti. Baština je prezentirana na više načina. S jedne strane, kada govorimo o konzumerizmu ili ekonomskim faktorima, onda je baština prezentirana iz menadžerske perspektive, fokus je na baštini, naslijeđenom materijalu i načinu na koji će taj isti materijal biti prikazan u praksi, odnosno u poslovanju, ugostiteljstvu, prodaji. S druge strane, baština je gledana kao sociološka, antropološka, kulturna i kritička misao u kojoj imaju pravo raspravljati samo stručne osobe kojima je netko drugi dao ovlast i smatra ih kompatibilnim za raspravu, odnosno donošenje odluka o nasljeđu. Oba načina uvjetovana su institucijama, odnosno svjetskim organizacijama koje su glavne u definiranju postupanja s nasljeđem. Značajna je i konvencija o očuvanju nematerijalne kulturne baštine koja je donesena 2003. godine⁶⁴, a u radu

⁶³ Šošić, T. M. Pojam kulturne baštine – međunarodnopravni pogled. // Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 51, 4(2014), str. 838. – 839. <https://hrcak.srce.hr/129107> (2020-05-10)

⁶⁴ Usp. Šošić, T. M. Pojam kulturne baštine – međunarodnopravni pogled. // Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 51, 4(2014), str. 839. <https://hrcak.srce.hr/129107> (2020-05-10)

će se posebno razmotriti dio koji uključuje nacionalizam, ali i patriotizam specifičnih društvenih skupina unutar šire društvene slike.

Iz ovog kratkog pregleda vidljivo je kako rasprave o baštini traju i danas. Istraživanja i dalje traju: odnos između arheologije i baštine; različiti pojmovi znanja, nacionalna baština nasuprot lokalnoj baštini; uloga pamćenja i usmene povijesti; uloga koju naslijeđe ima unutar suvremenih javnih politika, posebno onih koje se tiču multikulturalizma i nacionalne kohezije.⁶⁵ Baština više nije u prošlosti nego je došla u sadašnjost i tu se i dalje nastavlja razvijati te čini veliki dio nas samih. Sjećanje i komemoracija prošlosti esencijalni je dio sadašnjosti, a važan je iz više razloga; ne jer je neumoljivo vezan za naš smisao identiteta, nego je i inherentan dio nasljednog procesa dok se prisjećamo prošlosti 'u svjetlu sadašnjih potreba i težnji.'⁶⁶

4.1. Naslijeđe i umjetnost

Prvo poglavlje bilo je fokusirano na povijest umjetnosti kao disciplinu, ali su u kratkom pregledu spomenuti i najznačajniji artefakti određenih civilizacija ili nekog doba. Svi ti značajni spomenici nastali u razdoblju Grčke ili spomenici iz kasnijih razdoblja predstavljaju, uz estetska i tehnološka dostignuća, baštinu koja je sačuvana do današnjih dana. Baština i umjetnost neraskidivo su vezane iako njihov odnos nije izravan. Povijest umjetnosti i teorija umjetnosti postali su samostalna disciplina koja se izučavala na Akademijama te je bila odijeljena od srodnih znanosti kao što su povijest, arheologija i arhitektura. Ovakvo razdvajanje disciplina oduvijek je bilo problematično, a od 1980. – ih pokušali su ih ujediniti pod zajednički nazivnik sa terminima kao što su "vizualna umjetnost" i "vizualna kultura."⁶⁷

Baština se nije smatrala djelom ove zajednice iako ona uključuje vizualnu kulturu u procesima svog istraživanja. No, vizualna umjetnost baštinu promatra samo kao diskurs koji crpi povijesno umjetničke perspektive, ali im nije bliska. Iako se ova dva svijeta međusobno prepliću, baština se unutar svog svijeta ne dotične vizualne umjetnosti, jednako kao što se i pojam baštine jako rijetko pronalazi unutar likovne umjetnosti. Ipak, jedno područje je ovisno o drugom te bi se vizualne umjetnosti mogle promatrati sa aspekta kritičke baštine. Kritičar David Lowenthal smatrao je kako baština poništava povijest, odnosno popravlja prošlost

⁶⁵ Smith, L. *The uses of heritage*. London & New York: Routledge, 2006. Str. 308.

⁶⁶ McDowell, S. *Heritage, Memory, Identity*. // *The Ashgate research companion to Heritage and Identity*. / edited by Brian Graham and Peter Howard. London & New York: Routledge, 2008. str. 42

⁶⁷ Staiff, R. *Heritage and the Visual Arts*. // *The Palgrave handbook of contemporary heritage research*. / edited Emma Waterton and Steve Watson. London: Palgrave Macmillan, 2015. str. 205.

umjesto da ona bude pluralna, otvorena za pitanja o osporavanoj prošlosti.⁶⁸ Baština je vezana za povijest, a iako ne postoji izravna veza između baštine i vizualne umjetnosti, nasljeđe likovnih umjetnosti unutar baštinskog diskursa i prakse je veliko.⁶⁹

Formalna analiza unutar umjetničkih krugova predstavlja jedan od najosnovnijih dijelova promatranja dok je na području baštine shvaćena prilično općenito. Kao što je već spomenuto, otac formalne analize bio je Wickelmann, a nakon što se povijest umjetnosti polovinom 19. stoljeća osamostalila kao akademska disciplina, fokusirana je na tri načina promatranja umjetnosti: estetski, biografski koji se bavi određenim umjetnicima te vizualna analiza koja je bila fokusirana na žanrove, vremenske periode odnosno razdoblja umjetnosti, materijali, regije i slično. Kasnije, sa Heinrichom Wöllflinom formalna analiza postala je temeljnom metodom promatranja. Stilske klasifikacije i formalna analiza pronašle su put iz umjetnosti u baštinu.

Način na koji označavamo periode u umjetnosti kao što su romanika, gotika, renesansa, barok implementirani su u baštinu na Konvenciji o svjetskoj baštini gdje se stil koristio prilikom identifikacije reprezentativnih djela, odnosno kulturnih spomenika ili građevina. Razlika u promatranju forme između baštine i vizualnih umjetnosti jest da se na studijima nasljeđa nedovoljno pridaje pažnja oblicima, reprezentaciji ili percepciji dok vizualne umjetnosti imaju jako dugu povijest kada je u pitanju ova vrsta istraživanja.⁷⁰

Još jedan dio u kojem se susreću baština i vizualne umjetnosti je ikonografija. Ikonografija koju je formulirao Ervin Panofsky imala je snažan utjecaj sve do pojave semiotike 1960. – ih godina kada se promijenilo razumijevanje značenja likovnog djela, odnosno umjetnosti. Panofsky je smatrao kako je značenje djela dobiveno identificiranjem, pronalaskom teme koja je prikazana, zatim tekstovima prema kojima je autor napravio djelo i treće, iz sociokulturnog okruženja i simbolike koju nosi.⁷¹ Ikonografiju danas promatramo iz drugog ugla. Važno je samo kako je prikazana određena tema te kako ju razumio pojedini umjetnik, a zanimljivo je i kako se sada ikonografija promatra putem šire slike, uz formalnu analizu, gdje se uz temu gleda i materijal, kompozicija, boja i sl. Pojavom semiotike vizualna kultura i vizualna umjetnost su se povezale. Jedino je ostao neistražen odnos između baštine i ikonografije iako su ova dva pojma duboko povezana ukoliko se referiramo na utvrđivanje značenja, zaštite mjesta baštine ili nekog lokaliteta. Danas je poveznica između ikonografije i

⁶⁸ Isto. Citirano prema: Lowenthal, D. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

⁶⁹ Staiff, R. Isto.

⁷⁰ Isto. str. 208.

⁷¹ Isto. str. 205.

baštine vidljiva u turizmu, kada se interpretira mjesto za posjetitelje i pokušava se stvoriti izvorno mjesto.⁷²

Estetika je još jedan pojam koji je usko vezan uz umjetnost, ali i baštinu. Unutar baštine, estetika se promatrala uglavnom nekritički. Upotreba estetike u praksi baštine presudna je, ali i često izražena kao 'estetske vrijednosti' mjesta, mjesta, spomenici ili krajolici.⁷³ Estetika se u baštini promatrala kao cjelovitost pejzaža spomenika ili neke urbane sredine, kao scenska vrijednost nekog mjesta, nešto što je slikovito ili čak i uzvišeno. Osim povijesno-umjetničkih pojmova, estetika je unutar baštine odražavala i osjećaj za mjesto, odnosno, uključena je i iskustvena dimenzija.

Modernizam je nezaobilazan pojam u ovom kratkom pregledu povezivanja baštine i umjetnosti. Tridesete godine prošlog stoljeća značajne su unutar zapadne umjetnosti jer je to period u kojem su se skupili istomišljenici čiji su trendovi, pokreti i razmišljanja usustavili ono što danas poznajemo pod pojmom modernizma. Iako danas taj period označavamo kao modernizam, tada nije bio homogen, nego su trendovi, politika i ideje varirali i zaživjeli su različitim intenzitetom. Kada govorimo o kulturnoj baštini unutar modernizma, valja se osvrnuti na promjenu svijesti. Razdoblje modernizma je razdoblje gašenja jedne tradicije te rađanje novog svjetonazora. Umjesto tradicionalnih oblika u umjetnosti, Akademija koje su bile značajne, pojavljuju se novi oblici, nov način svijesti koji slavi pojedinca, slobodu izražavanja, ali i govora te je posebno naglašena kreativna snaga svakog pojedinca. Ovo je period kada se javljaju brojni stilovi unutar umjetnosti, razdoblje avangarde, bunta i promjena, ponovnih otkrića i novih trendova. Karakteristika modernizma bila je i široka rasprostranjenost; svi stilovi koji su se javili, mogli su oživjeti na bilo kojem djelu svijeta, modernizam je bio prenosiv na bilo koje mjesto. Ideologija zapadnog modernizma ima dubok utjecaj na današnji način koncipiranja i prakticiranja očuvanja baštine.⁷⁴ Upravo je rasprostranjenost modernizma dovela do dubljeg preplitanja sa baštinom, ideja "univerzalne vrijednosti" govori o izuzetnosti nekog djela, umjetnika, o internacionalizmu. "Univerzalna vrijednost" kao okosnica određivanja određenog djela baštine kao svjetske baštine rezultira time da kulturna baština ima veliku povezanost sa likovnim umjetnostima. Način na koji nam se baština prezentira, doživljava predstavlja, ali i proizvodi u kontekstu informacija i turizma. U ovom dijelu važno se osvrnuti i na prezentiranje mjesta za posjetitelje. Izdvajanje određenih objekata, umjetnika, artefakata kao umjetničkog djela, razdoblje modernizacije, ali i globalizacije u kojem je svima sve

⁷² Usp. Isto 209.

⁷³ Isto. str. 210.

⁷⁴ Isto.

dostupno, dovelo je do toga da je svijet postao izložbeno mjesto. Umjetnička djela umnožavaju se u razne svrhe. Ponekad je to neki proizvod, ponekad se umjetnost koristi u druge svrhe, multiplicira se unutar prostora u kojima je bila nezamisliva. Prostori koji nisu bili baština, unutar sebe prikazuju nešto što se smatra baštinom putem vizualne umjetnosti kao što je korištenje određenih prikaza, što svetačkih ili svjetovnih koji su imali sasvim drugu konotaciju prije nego su proglašeni baštinom, a svakako i prije nego su pronašli mjesto u drugim "svjetovnim" prostorima. Trebamo se zapitati drugu stvar, a to je ukoliko je danas sve moguće reproducirati, prikazati, čak i proizvesti određena djela kao proizvod koji se koristi u svrhu komodifikacije kulture, gdje je tu baština i što je baština? Je li ona i dalje autentična, originalna i cjelovita? Već duže vrijeme se kritički odnosi prema kopiranju ili repliciranju umjetnosti. Također, postoje neriješena pitanja oko toga kada je neko likovno djelo baština, a kada nije i pripada li baštini samo nešto što je proizvod prošlosti i ukoliko da, zašto su samo takva djela zaslužila biti baština.⁷⁵

Iz ovog kratkog pregleda možemo zaključiti kako baština i vizualne umjetnosti ipak imaju dosta toga zajedničkog te postoje unutar zajedničke vizualne kulture. Oboje su prijenosnici povijesti, nekih minulih imena koja nastoje održati živima. Dijele predmete, način reprezentacije, koriste se istim jezikom, dijele isti diskurs te stajalište prema povijesti i arheologiji, ali unatoč brojnim preplitanjima i dalje postoje nejasnoće između ova dva područja. Ipak, na temelju grada Zadra te ulične umjetnosti nastojat će se povezati ova dva pojma i prikazati na koji način se oni prepliću unutar Street Arta te što to govori o nasljeđu, ali i umjetnosti jednog grada.

4.2. Nasljeđe i sport

Sport se kroz povijest prožima i spominje već tisućljećima unutar različitih društava i kultura te je postao zaštićen kao i neki drugi kulturni artefakti. Stoga, možemo zaključiti kako je povezanost sporta i baštine jednako duga i duboka, kao i nekog sličnog, već promotrenog aspekta kulture. Sport se prenosi na jednak način kao i bilo koji drugi oblik kulture, sa prošlosti u sadašnjost, sa generacije na generaciju te uključuje sve prenesene vrijednosti. Ovakav prijenos produljuje održivost sporta i sportske kulture. Sport se javlja kroz društvene odnose, utječe na društvene misli i ponašanja, odnosno na kulturne strukture, preoblikuje se pod utjecajem tog društva tijekom vremena i utječe na društvo u kojem je oblikovan; Stoga kultura,

⁷⁵ Usp. Isto. 215.

koja uključuje sve vrijednosti prenesene od prošlosti do danas, uključuje i sport.⁷⁶ Dio sporta čine sportaši, sportske ekipe, ali i mjesta održavanja sportova, kao što su stadioni ili neka druga mjesta, te mjesta poput muzeja koja mogu biti odvojena ili u sklopu stadiona kao komemoracija određenog mjesta koje je značajno kada se promatra iz ovog aspekta.

Za razliku od umjetnosti ili nekog drugog oblika kulture, sport je tek nedavno došao u fokus istraživanja. Kako je vrijeme odmicalo, kao i na svim područjima, događaju se i promjene u sportu. Danas se on promatra iz nekog drugog ugla, sa aspekta turizma i turističke potrošnje. Nasljeđe sporta može se ispitivati kroz prepoznatljivije atrakcije, sportske muzeje i dvorane slave, sportskih stadiona i sportskih prostora, sportskih događaja utemeljenih na baštini i kampova temeljenih na sportu, kao i kroz putovanja putem osobne sportske baštine.⁷⁷

Sportsku baštinu možemo promatrati na više načina. Ako ju promatramo kao dio nepokretne i pokretne kulturne baštine, nepokretna baština predstavlja mjesto koje je značajno u sportskoj povijesti i ima veliku važnost. Tu spadaju fizičke građevine koje svojim povijesnim i arhitektonskim, ali i stilskim te estetskim karakteristikama predstavljaju sastavni dio sportske baštine. Takve građevine mogu biti od međunarodnog ili nacionalnog, do regionalnog ili lokalnog značaja. U pokretnu sportsku baštinu spadaju predmeti, ili sportski članci, opipljiva baština i iskustva sporta. Sportski predmeti, baš kao i umjetnički artefakti, značajan su izvor nasljeđivanja. Zanimljivo je kako se, ukoliko je potreba, mogu vrlo lako prenijeti i transportirati ako su potrebne za izlaganje na nekom značajnom sportskom događaju. Ukoliko sportsku baštinu promatramo kao nematerijalnu ostavštinu, tada ovdje promatramo aspekte sporta koji uključuju određene tradicije, sjećanja, nostalgiju. Nematerijalna ostavština može se promatrati i kroz pokretnu i nepokretnu kulturnu baštinu. U nepokretnoj kulturnoj baštini riječ je o nekom mjestu koje je postalo tradicija i takva nematerijalna baština traje koliko traje i mjesto, odnosno koliko je to mjesto dostupno.

Sportski stadioni i sportska igrališta jedno su od najprisutnijih čovjekovih manifestacija sportske baštine te iako se na njih može gledati kao na strogo utilitarne strukture, mnoge su postale ikone i važni simboli grada, zajednice, timova, igrača i događaja.⁷⁸ S druge strane, nematerijalna pokretna baština može sadržavati elemente koji traju čak i u slučaju preseljenja na novo mjesto, poput navijanja.⁷⁹ Sport i sportska događanja uvijek su predstavljala spektakl,

⁷⁶ Korkmaz, S. Transfer of Sport Heritage in the Formation of a Sustainable Sport Culture. // Journal of Educational Issues 5,2(2019), str. 220. – 221. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1241656.pdf> (2020-05-10)

⁷⁷ Ramshaw, G.; Gammon, S. Heritage and Sport. // The Palgrave handbook of contemporary heritage research. / edited Emma Waterton and Steve Watson. London: Palgrave Macmillan, 2015. Str. 248.

⁷⁸ Isto. str. 250.

⁷⁹ Korkmaz, S. Transfer of Sport Heritage in the Formation of a Sustainable Sport Culture. // Journal of Educational Issues 5, 2(2019), str. 222.

a iskustva doživljavanja sporta većinom su vizualna. Razlikuje se od mjesta do mjesta i od razdoblja do razdoblja, ali uvijek ima karakteristiku društvenog i kulturnog doprinosa.

Sportska baština koristi se i prilikom širenja određenih kulturnih vrlina ili ideala. U muzejima sporta možemo vidjeti promjene koje su se događale tokom vremena prikazane uz pomoć audio ili vizualnih elemenata, te nekih sličnih funkcija. Sve ovo čini našu sponu sa prošlošću nekog sporta. Primamo određene informacije, stvaramo kolektivna sjećanja i kulturne ideale. Ukoliko je riječ o nekom sportu s kojim je osoba posebno povezana, budi se svijest o zaštiti sporta, ali i stvaranjem osjećaja za prisvajanjem nečega, osjećaj vlasništva i osjećaj pripadnosti koji se na kraju uokviruje u društvenu memoriju. Sportska baština povezana je sa kulturom nacije, stoga se i baština nekog sporta razlikuje od nacije do nacije te svaka zajednica ima svoju povijest sporta te odlučuje na koji će ju način sačuvati, ali i izložiti. U današnje vrijeme, posebno su zanimljivi veći sportski stadioni koji osim hrane i obilaska mjesta, nude čak i vodiče koji će vas informirati, educirati o mjestu ili otkriti neke zanimljivosti koje se ne mogu pročitati.

Za razliku od nekih drugih oblika kulture, čini se kako je sport danas sveprisutan i široko rasprostranjen, posebno putem masovnih medija. Malo kulturnih praksi emitira toliko prekretnih trenutaka kao i sport.⁸⁰ Iako doprinosi pozitivnim kretanjima u životu pojedinaca, sport je društveni fenomen koji doprinosi uspostavljanju zdrave strukture društva i uspostavljanju odnosa s drugim društvenim institucijama doprinoseći integritetu, modernizaciji, prepoznavanju i razvoju društva.⁸¹

Danas se sport prožima i kroz obrazovanje, ali i međunarodnu diplomaciju, gospodarstvo i socijalnu strukturu. Sport je dosegao do takvih granica, da se danas i baština sporta koristi prilikom opisivanja neke nacije, odnosno, ponašanje određene nacije u sportu govori o univerzalnim vrijednostima kao što su disciplina, moral, poštovanje, ali i nacionalne vrijednosti. Pojava nekih slavni sportaša na određenim događajima, osim uspomena, koristi se i kao iskustvo putem kojeg se, posebno djeci, prenosi određeni sport te se o njemu informiraju i obrazuju. Ovo je također način putem kojeg se formiraju nove generacije sportaša. Svaka grana sporta ima svoju povijest i sama je po sebi kulturna praksa, a svaki muzej, stadion ili sportsko mjesto doprinosi kontinuitetu sportskog nasljeđa, ali i bogatstvu istog. Sport, kao i bilo koji drugi dio baštine, uključuje vrijednosti koje su se prenosile iz prošlosti u sadašnjost. Svako

⁸⁰ Ramshaw, G.; Gammon, S. Isto, str. 249.

⁸¹ Korkmaz, S. Isto, str. 223.

društvo ima svoju sportsku baštinu koju treba čuvati i izlagati, a sačuvat će se prijenosom sa generacije na generaciju te će imati važnu funkciju u stvaranju održive sportske kulture⁸².

Sport ima vrlo značajnu ulogu u gradu Zadru te se komemorira na različite načine i promovira putem umjetnosti. Zašto je sport značajan u gradu Zadru te koji točno sport, bit će navedeno dalje u radu.

4.3. Nasljeđe i identitet

Izlaganje o identitetu može započeti i pojmom kolektivnog pamćenja. Kolektivno pamćenje čovjek stvara unutar procesa socijalizacije. Uvijek je pojedinac taj koji ima pamćenje, ali njegovo pamćenje je kolektivno oblikovano.⁸³ Kolektiv je taj koji određuje kako i čega ćemo se sjećati jer naša sjećanja i nastaju putem komunikacije ili interakcije sa drugom osobom ili unutar neke socijalne grupe. Koliko će nečije pamćenje biti snažno ovisi o razini uključenosti unutar komunikacijskih procesa. Pamćenje živi i održava se u komunikaciji; ukoliko se ona prekine, odnosno ukoliko nestanu ili se promjene spojni okviri komunicirane stvarnosti, posljedica je zaborav.⁸⁴ Kolektivno pamćenje i povijest se razlikuju jer kolektivno pamćenje nastoji prikazati, a zatim i održati određeni prikaz prošlosti koji isključuje promjene te takva prošlost živi u kontinuitetu. Povijest drugačije gleda na prošlost jer ona ne traži kontinuitet sjećanja, već diskontinuitet. Povijest se bazira na određenim prekidima te povijesne činjenice prezentira događajima ili procesima, odnosno promjenama koje su nastupile. Također, kolektivno pamćenje sadrži više grupa koje imaju svoja sjećanja i njeguju sliku o sebi, dok povijest ima samo jednu priču, jednu činjenicu koja je izvučena iz svih gore navedenih sjećanja. Onog trenutka kada se prestanemo sjećati, kada nakon smjene generacija više ne živimo prošlost i prekinu se naša socijalna pamćenja, tada počinje povijest. Maurice Halbwachs⁸⁵ je rekao: *"Stvarna prošlost je za povijest ono što više nije zahvaćeno područjem u koje se prostire mišljenje aktualnih grupa. Čini se da one moraju čekati dok stare grupe ne nestanu, dok ne iščeznu njihove misli i pamćenje, kako bi se onda s tim pozabavile, utvrdile sliku i slijed činjenica, koje su samo one kadra sačuvati."*⁸⁶ Trebamo razumjeti prošlost kao kulturno ostvarenje određenog pojedinca, odnosno grupe, a ne kao nešto što nam je prirodno dano.

⁸² Usp. Korkmaz, S. Isto, str. 223..

⁸³ Assmann, J. Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama. Zenica: Vrijeme, 2005. Str. 42.

⁸⁴ Isto, str. 43.

⁸⁵ Maurice Halbwach – bio je francuski filozof i sociolog. Poznat je po svojim analizama u kojima je proučavao društvene okvire pamćenja i psihologiju društvenih klasa

⁸⁶ Halbwach, M. La memoria colectiva. Zaragoza: Prensas Universitarias se Zaragoza, 2004. Str. 103.

Identitet, promatran kroz individuu odgovara na pitanje "tko sam ja?", i naše postojanje dovodi na razinu svjesnosti. Mi smo mi u onoj mjeri u kojoj prepoznajemo, odnosno koliko poznajemo sebe kao dio neke grupe, naroda ili nacije. Ukoliko sebe promatramo kroz prizmu društvenog identiteta tada sebe promatramo kroz dob, rod, spol, jezik, vjeru, politiku i sl. Identitet našeg "ja" proizlazi iz nas samih, naših misli i slici koju konstruiramo sami o sebi te nas čini jedinstvenima u odnosu na bilo kojeg drugog pojedinca. No, postoji i drugi "ja" identitet koji je oblikovan unutar društvenih okolnosti koji se također odvija na razini naše svijesti, ali u okviru našeg okruženja. Ja kao kultura u kojoj rastem i razvijam se te ja u svijetu određenih vrijednosti, normi, predodžbi. Identitet je uvijek društveni konstrukt i kao takav uvijek je kulturni identitet.⁸⁷ Za razliku od osobnog identiteta, kolektivni identitet odnosi se na određenu grupu koja gradi zajedničku sliku o sebi na temelju koje se članovi iste grupe identificiraju. Kolektivni identitet ne postoji sam od sebe, već je ovisan o članovima koji ga prihvaćaju, njeguju i žive te je njegova jačina, kao i trajanje, ovisno o individuama. Koncept kulturne memorije sadržava tekstove, slike i rituale za višekratnu upotrebu, a koji su specifični za svako društvo u svakoj epohi i čija "kultivacija" služi za stabilizaciju i prenošenje imidža tog društva.⁸⁸ Svakako treba uzeti u obzir kako se takva saznanja ne moraju odražavati isključivo na prošlosti te su promjenjive od epohe do epohe kao i između kultura. Također, danas veliku ulogu imaju i mediji, institucije te baština koja može imati različite intenzitete i doživjeti promjene. Kroz kulturno nasljeđe osim što definiramo sebe, reflektiramo se prema vani te nasljeđe koje smo prisvojili puno govori o našem identitetu, ali i o našem društvu.⁸⁹

Pojam identiteta je "nestalan, neuhvatljiv" jer se proteže kroz čitav ljudski život, a nestalan je jer je sklon promjenama, jednako kao kultura, kao povijest, kao nasljeđe. U najjednostavnijem prikazu, nasljeđe i identitet povezani su materijalnom kulturom. Materijalnost određene kulture i takva vrsta ostavštine opipljiv su i vidljiv dio nasljeđa s kojim se povezujemo te je to u samoj biti odrednica nečijeg identiteta. Već je rečeno kako je baština puno više od materijalnosti. Materijalnost baštine je samo jedan dio, ona je kako smo mogli vidjeti, kulturni proces koji je podložan promjenama. Jednaku problematiku možemo povezati sa pojmom identiteta. Kada se poistovjetimo sa nekom kulturom, njenim nasljeđem javlja se osjećaj pripadnosti koji s vremenom i smjenom generacija stvara svoj vremenski kontinuitet. Poistovjećivanje sa određenom kulturom i njenom materijalnom baštinom kao dijelom sebe

⁸⁷ Assmann, J. Isto, str. 155.

⁸⁸ Assmann, J. Collective Memory and Cultural Identity. // New German Critique 65(1995), str. 132. https://pconfl.biu.ac.il/files/pconfl/shared/assmann_1995- collective_memory.pdf (2020-05-01)

⁸⁹ Usp. Assmann, J. Collective Memory and Cultural Identity. // New German Critique 65(1995), str. 132. https://pconfl.biu.ac.il/files/pconfl/shared/assmann_1995- collective_memory.pdf (2020-05-01) str. 133.

dovodi do stvaranja nacionalnih identiteta. Prilikom stvaranja nacionalnog identiteta važnu ulogu ima vlast, odnosno određeni stručnjaci koji su u sustavu moderne države pozvani odlučivati u ime svih. Isti stručnjaci određuju što se smatra baštinom te zašto je određeni artefakt ili neki objekt značajan za određenu naciju i stvaranje nacionalnog identiteta. Drugi problem jest taj što se odnos između nasljeđa i identiteta bazira upravo na naciji i nacionalnom identitetu. Radi se o tome što se najčešće nešto monumentalno, velebno, poistovjećuje sa nečijim identitetom i načinom prepoznavanja, a zapravo se nacionalni identitet prakticira kroz možda najbanalnije stvari. Možda ne najbanalnije, ali svakodnevne stvari, odnosno nezaobilazni simboli koji su česti u našoj svakodnevici. Jedan od takvih simbola jest zastava. Zastava je najočitija na nekoj državnoj ustanovi te nas nesvjesno podsjeća i identificira.⁹⁰

Ovakve svakodnevne stvari i nacionalizacija nasljeđa dovele su do pojave kritike baštine. Problem identiteta javlja se unutar društava gdje su manje etničke, kulturne ili lokalne skupine podređene dominantnoj sferi te prihvaćaju njene simbole kako bi definirali svoj identitet, ali također imaju i svoje određene vrijednosti koje njeguju. Kritika baštine fokusirala se i na ovaj problem naglašavajući problem koncepta nasljeđa na nacionalnoj i klasnoj razini. Društvene skupine koje nisu samo dio dominantne skupine već imaju i druge simbole ili oblike nasljeđa, prihvatit će i drugi, nametnuti oblik, ali će svoj identitet graditi na vlastitom shvaćanju identiteta i na račun samostalnog shvaćanja, odnosno sposobnosti čitanja simbolike. U svemu ovome glavnu ulogu i dalje vode stručnjaci, predstavljeni kao čuvari prošlosti iako predstavljaju samo jedan dio ovog velikog procesa. Znanja stručnjaka iskorištavaju se kako bi se "laicima" predočilo nasljeđe te oblikuju kako nasljeđe tako i pojmove koje koristimo unutar nasljeđa i uz čiju pomoć raspravljamo o baštini, ali i načine kako koristimo prošlost. Zapravo, oni imaju vodeću ulogu, kontrolnu ulogu u procesu nasljeđa jer oni posjeduju prošlost, a takav autoritet omogućio im je izražavanje identiteta. Oni svojim znanjem ukalupljaju svijet, stvoren je sustav znanja, a predmeti koje smo naslijedili zapravo predstavljaju njihovu autoritativnu prošlost, koja onda nas definira kao grupu, naciju, zajednicu, populaciju. Trebamo postaviti pitanje tko ima pravo određivati i kontrolirati prošlost, tko je osoba koja ima pravo i koja je sposobna definirati značenje prošlosti. Unutar sustava moderne države baštinu možemo zamisliti kao "mentalitet" ili "znanje" za reguliranje i upravljanje tvrdnjama o identitetu i smislu sadašnjosti.⁹¹ Autorizirajući diskurs ne definira samo nasljeđe već i mentalitet u čijim okvirima treba razumjeti, ali i rješavati probleme koji se pozivaju na identitet. Ovo je politička strana baštine gdje njeni predmeti, odnosno materijalna baština simbolizira vrijednosti nacije, ali i čini njen

⁹⁰ Smith, L. The uses of heritage. London & New York: Routledge, 2006. str. 49.

⁹¹ Isto, str. 52.

identitet. Vrijednost neke baštine i njen simbolizam ne jačaju samo nečiji identitet već identitet cijele nacije ili skupine koja posjeduje određenu vrijednost.⁹²

5. DISKURS

Diskurs je, prema najjednostavnijoj definiciji 'proučavanje upotrebe jezika', analiza kako se jezik koristi 'za obavljanje stvari', ali se ne može svesti na jezik.⁹³ Diskurs nije jezik već se radi o upotrebi jezika u govoru i pismu, radi se o društvenim praksama, odnosno radi se o načinu na koji ljudi raspravljaju, načinu na koji ljudi vode razgovor, ali i načinu na koji ljudi razmišljaju. Diskurs stvara određenu stvarnost unutar koje mi živimo te jednako tako stvara i situacije u kojima se nalazimo, što nadalje sugerira i stvaranje određenog identiteta te ponašanje određenog društva ili individua u skladu sa određenim diskursom. Diskurs nema neku jednostavnu definiciju već se proteže kroz sve spone ljudskog života i djelovanja. Možemo reći kako sve postoji neovisno o diskursu, ali je diskurs taj koji određenim objektima ili radnjama daje značenje.

Teorija diskursa nastala je kasnih sedamdesetih godina te uključuje različite teorijske aspekte koje možemo podijeliti u tri različite generacije diskursa. U prvu generaciju diskursa spada diskurs koji se promatra u lingvističkom smislu te progovara o načinu korištenja jezika na temelju socioekonomskog statusa, odnosno diskurs koji povezan sa identitetom koji određuje način na koji se govornici sporazumijevaju, uporaba određenih riječi, rečenica, kombinacija tih riječi. Drugoj generaciji pripadaju teoretičari koji djeluju pod utjecajem Michaela Foucaulta. Kada govorimo o diskursu, nezaobilazno je osvrnuti se na njegov lik i djelo.

Foucault je bio francuski filozof, opisan kao "središnja figura dvadesetog stoljeća na zapadu u najistaknutijem procvatu oporbenog intelektualnog života."⁹⁴ Osim filozofije, stekao je diplomu i iz psihologije, a njegova djela utjecala su i na druge humanističke i društvene znanosti. U svrhu ovog rada, značajna su njegova razmatranja o diskursu te treba spomenuti dva djela. Prvo je "Les Mots et les choses" (u prijevodu "Poredak stvari") objavljeno 1965. godine u kojem tvrdi kako su sva povijesna razdoblja razvila različite diskurzivne tradicije koje

⁹² Usp. Smith L. *Uses of Heritage*. str.53.

⁹³ Isto., str. 14

⁹⁴ Foucault, M. *Discourse, Power/Knowledge, and the Battle for Truth*. // *Critical Theory for Library and Information Science: Exploring the Social form Across the Discipline*. / Leckie, G. J.; Given, L. M.; Buschmann J. California, Colorado, England: Libraries Unlimited, 2010. Str. 63.

su odredile "istinu" u tom trenutku u prostoru i vremenu dok su ideje o diskursu, ali i razvoju metodologije puni procvat doživjele u djelu "Arheologija znanja" iz 1969. godine te je ovo djelo u kojem nastoji ispitati široki raspon diskurzivnih pravila koja podupiru diskurzivnu konstrukciju znanja i moći.⁹⁵ Foucaultov pristup je drugačiji, neke korijene izvlači iz lingvistike, ali je puno opsežniji u svojim razmatranjima, i promatra stvari iz različitih aspekata. Njegova analiza diskursa bavi se posebnim jezikom koji je usvojen od strane određene zajednice u točno definiranom prostoru i vremenu. Stoga, "Arheologija znanja" spada u to polje u kojem se očituju, ukrštaju, isprepleću i specificiraju pitanja ljudskog bića, svijesti, počela, subjekta"; ona pokušava opisati pozadinsku strukturu pravila diskurzivnih formacija koje određuju neku konkretnu formaciju znanja.⁹⁶ Ako promatramo diskurs sa Foucault-ova stajališta, diskurs možemo poistovjetiti sa pojmom discipline, ali se ne treba promatrati samo kroz prizmu znanstvenih područja, a još manje trebamo ograničavati diskurs na discipline koje su definirane prema tradiciji. Za njega diskurs ne predstavlja nešto što je jednoznačno, nešto što je jednostavno, već je diskurs puno složeniji u svojoj biti i isprepliće puno više stvari kako bi se objasnile pojedine stvari. Diskurs uključuje govor, misli, pojedinca, njegove ideje, tekstove, institucije. Iako diskurs kao pojam zvuči previše apstraktno, Foucault se zalagao za diskurs koji možemo konkretno objasniti koristeći određeni sociopovijesni kontekst uz koji je vezan neki diskurs. Ne možemo proučavati, a niti razumjeti diskurs ukoliko ga odvojimo od društva i povijesti. Iako je Foucault bio fokusiran na neka druga područja prilikom objašnjenja diskursa, bilo je važno referirati se na njegov lik i djelo. U trećoj generaciji diskurs ima široku primjenu te uključuje sve društvene fenomene. Sve je diskurs i sve je konstruirano diskursom. Pripadnici ove generacije potpisuju "široko shvaćanje diskursa kao sustava odnosa značenjskih praksi koji je nastao povijesnim i krajnje političkim intervencijama i stvara horizont zavisnosti za konstrukciju bilo kojeg značenjskog objekta."⁹⁷

Iako je u prethodnom pasusu elaborirana problematika diskursa, ovaj rad se fokusira prvenstveno na problematiku nasljeđa ili baštine koja se također isprepliće sa ovim pojmom. Koristeći Foucaultov kategorijski aparat, i diskurs baštine moguće je opisati koristeći sociopovijesni kontekst. Baštinu možemo promatrati kroz različita povijesna razdoblja, određene povijesne trenutke, možda kroz određene kulturne tradicije koje koriste baštinu, a naposljetku možemo gledati i baštinu kroz sadašnje trenutke i promatrati što se događa s njom,

⁹⁵ Isto, str. 64.

⁹⁶ Dretar, T. Michael Foucault: Arheologija znanja. // Čemu: časopis studenata filozofije 25, 26(2019). <https://hrcak.srce.hr/232479> (2020-05-10)

⁹⁷ Božić-Vrbančić, S. Diskurzivne teorije i pitanje europskog identiteta. // Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva 38, 31(2008), str. 11. <https://hrcak.srce.hr/34625> (2020-05-12)

kako se baština koristi, ali i proizvodi na globalnoj i lokalnoj razini. Zanimljivost baštine u diskursu krije se u činjenici kako baština nije objekt te nema potrebu za prepoznavanjem ili otkrivanjem već je baština izgrađena, konstituirana u sadašnjosti. Potrebno je razumjeti kako ne postoji objektivna prošlost, objektivna povijest, one se konstruiraju sada, prošlost je produkt sadašnjosti. Prošlost i povijest uvjetovane su određenim političkim ili društvenim kontekstima koji odgovaraju određenim interesima, te se takvo stvoreno nasljeđe smatra važnim i vrijednim za buduće generacije. Ovdje svakako treba naglasiti jedan problem, a to je subjektivnost. Tko stvara baštinu, tko ima pravo određivati što je baština i što će se "označiti" kao baština koju su buduće generacije dužne čuvati, tko utječe na baštinu i ima li pravo uljepšavati prošlost. Interakcija sa baštinom mijenja njezinu prirodu i kontekst, bilo izborom ili slučajno.⁹⁸

Sve ovo čini baštinu diskurzivnom praksom, diskurzivnom konstrukcijom. Baština kao sredstvo putem kojeg se gradi određena nacija, stvara se kolektivni identitet i gradi se politički legitimitet. Baštinu čini način na koji se razgovara o njoj, način na koji se odnosi prema njoj, baština je ono što pamtimo o prošlosti i jezik kojim se služimo kako bi stvorili spoznaje o kulturnom nasljeđu. Baština je konstruirana kao objekt znanja u kulturnoj i akademskoj praksi.⁹⁹ Prema tome, onaj tko ima znanje, ima moć, odnosno određuje što će biti baština. Znanje stručnjaka smatra se jedinim ispravnim znanjem i oni imaju privilegiju u ovom diskursu te su stručnjaci ti koji odlučuju na koji način mi shvaćamo svijet. Ovakav diskurs koji dominira današnjim svijetom zove se "autorizirani baštinski diskurs" ili AHD. Ovakav diskurs smatra se univerzalnom istinom. Autorizirani baštinski diskurs fokusiran je na baštinu, odnosno na predmete, na mjesta koje sadašnje generacije moraju štiti i čuvati kako bi ih mogli prenijeti na iduće generacije, postupno stvaranje kolektivnog identiteta. Riječ autoriziran u ovom baštinskom diskursu odnosi se na osobe koje su zadužene za prepoznavanje određene baštine, legitimizirane osobe koje odlučuju što će iz prošlosti biti sačuvano i označeno kao baština. U ovom slučaju, prosudba najčešće pripadne povjesničarima, arheolozima ili arhitektima. Problem AHD-a jest što je on produkt zapadnog svijeta koji seže od romantizma i prosvjetiteljstva te je njihov način razmišljanja i logika zadržan do danas. Takav način razmišljanja i promatranja baštine je problematičan jer je eurocentričan, zapadnjački te se ideja "autentičnosti" prema ovom modelu može lako izgubiti jer se mogu zanemariti vrijednosti nečije narodne baštine, odnosno neke manje etničke skupine unutar veće zajednice, starosjedilačka zajednica te čak i radna klasa sa njihovom poviješću. Još jedan problem AHD

⁹⁸ Wu Z., Hou S. *Heritage and Discourse. // The Palgrave handbook of contemporary heritage research.* / edited Emma Waterton and Steve Watson. London: Palgrave Macmillan, 2015. Str. 40.

⁹⁹ Isto, str. 41.

– a jest da nam je baština nametnuta, odnosno nasljeđe se promatra pasivno, a ne aktivno, posjetitelji imaju nekritički stav prema određenom mjestu ili predmetu jer su im stvari jednostavno priložene, nametnute i nema potrebe za aktivnijim uključenjem. Autoritativni baštinski diskurs predstavlja dominantni diskurs jednog društva što može dovesti i do sporednog baštinskog diskursa osnovanog od strane onih koji se ne slažu. Određene skupine imaju potrebu za većom uključenosti u baštinu, žele ponovno razmotriti potrebe i vrijednosti koje su im nametnute i promijeniti način na koji se prošlost koristi u sadašnjosti. Ovaj problem najzornije je prikazan u mjestima gdje postoje domorodačke zajednice ili neki manji entiteti koji su u sukobu sa ostatkom zajednice. Ovdje problem nije samo pitanje baštine i pitanje prošlosti već postaje i pitanje kulturne politike identiteta. Postavljaju se pitanja tko ima pravo odlučivati, kome je povjerena takva moć, taj legitimitet, tko kontrolira identitet i tko odlučuje tko smo mi, kojoj zajednici pripadamo i koja zajednica je manje vrijedna iako u široj slici pripada istoj toj zajednici. Osjećaj identiteta je za pojedince upitan dok drugi iskorištavaju danu moć, pripadnost koja je kontrolirana emocionalno i politički. Identitet, baš kao i baština, svoje izvorište crpi iz prošlosti, iz povijesti i memorije. Način na koji nam je povijest prezentirana, način na koji je nacija formirana određenim sjećanjima ili osjećajem za povijest čini nas, čini naš identitet koji se njeguje takav kakav nam je nametnut i prenosi se dalje putem kolektivnog pamćenja. Autoritativnim diskursom nametnut nam je osjećaj identiteta koji se, kao takav u budućnosti i dalje komemorira i propagira te se kontinuirano mijenja i rekreira unutar društvenih odnosa. Autoritativni diskurs je sam oblik "baštine" jer legitimira i definira identitete niza društvenih aktera i posreduje društvene odnose između njih, istovremeno definirajući i legitimirajući vrijednosti koje su utemeljene na tim odnosima.¹⁰⁰ Jedan od modela promatranja baštine jest i kritička analiza diskursa – CDA čija je uloga oblikovanje našeg znanja, identiteta i ideja. Kritička analiza diskursa određuje na koji se način ponašamo, kako komuniciramo s ljudima, kako komuniciramo i na koji način razumijemo svijet. Ona također proučava način na koji različite diskurzivne strukture proučavaju, potvrđuju ili osporavaju odnose moći i dominacije u društvu.¹⁰¹

Iz ovog kratkog pregleda, vidjeli smo kako postoje različiti diskurzivni pristupi koji nam omogućuju objašnjenje i proučavanje baštine. Neovisno radi li se o nasljeđu unutar manje, lokalne sredine ili široj povijesnoj slici, ovakav način promatranja baštine identičan je na razini cijelog svijeta što i predstavlja svojevrsan problem. Ovaj zapadnjački i većinom eurocentričan način proučavanja mogao bi se, i trebao bi se promijeniti u korist proučavanja

¹⁰⁰ Smith, L. *The uses of heritage*. London & New York: Routledge, 2006. Str. 42.-43.

¹⁰¹ Usp. Smith L. *Uses of Heritage*: London & New York. 2004. 42-43.

povijesnih i lokalnih diskursa različitih kultura što će dovesti i do transformacije baštine jer će se promijeniti i sam diskurs baštine. Potrebno je otkriti diskurse koji nisu dio autoritativnog diskursa. S obzirom da smo i mi sami dio baštine, također imamo utjecaja na doživljaj, ali i na promjene koje se mogu dogoditi. Način na koji mi gledamo baštinu, živimo i pričamo baštinu, zapravo automatski stvaramo tu istu baštinu. Na isti način možemo ju i promijeniti. Na temelju studije slučaja Zadra, progovarat će se i o diskursu. Putem ulične umjetnosti, jasno je vidljivo koji je to autoritativni diskurs koji dominira gradom, a koji su diskursi koji se samo naziru i u velikoj su manjini. Kako funkcioniraju različiti diskursi unutar grada te kakvi problemi se javljaju? Razrada ovog dijela bit će obrađena u sljedećim poglavljima.

6. SLIKA

Slike, odnosno umjetnost slike oduvijek je predmet interesa stručnjaka i slike su imale veliku moć. Jednako tako, možemo pričati i o jeziku. No, niti slike niti jezik nisu mediji koji su u potpunosti transparentni i razumljivi. Zapravo, za suvremeni svijet ova dva pojma postali su enigma i problemi. Slika i jezik međusobno su isprepleteni. U knjizi "Words and Pictures" Meyer-Schapira pronalazimo citat: "Veliki dio vizualne umjetnosti u Europi od kasne antike do 18. stoljeća predstavlja teme preuzete iz pisanih tekstova. Slikar i skulptor imali su zadatak prevesti riječi – religiozan, povijesni ili poetski – u vizualni prikaz."¹⁰²

Sliku trebamo shvatiti kao vrstu jezika koji nije transparentan prikaz prirode već je vrsta znaka koja predstavlja varljiv izgled prirodnosti, zapravo je slika proizvoljni mehanizam reprezentacije. Pojam slike također treba promatrati unutar brojnih diskursa u kojima se koristi te razumjeti taj pojam u teoriji na temelju povijesti, ali i društvenih i kulturnih praksi. Upotrebljavanje izraza slika koristi se za opisivanje ne samo slika, već i kipova i dijagrama, snova, obrazaca, pjesme, sjećanja, projekcije te iako koriste isti naziv ne trebaju i nemaju sve nešto zajedničko.

Pojam slike koristi se od davnina, ali je vremenom dobio višestruko značenje odnosno slike se razlikuju jedna od druge na osnovi različitih institucionalnih diskursa. W. J. T. Mitchell u članku "What is an Image?" (u prijevodu "Što je slika?") pojam slike zamišlja kao obiteljsko stablo gdje svaka grana označava jednu vrstu slika koja je u središtu diskursa neke intelektualne discipline: mentalna slika pripada psihologiji i epistemologiji; optička slika fizici; povjesničaru

¹⁰² Bättschann, O. Slika – tekst: problemski odnosi. // Slika i riječ - Uvod u povijesnoumjetničku hermeneutiku. Zagreb: [Institut za povijest umjetnosti](#), 1997. Str. 123.

umjetnosti grafička, skulpturalna i arhitektonska slika; verbalna predodžba književnom kritičaru; optičke iluzije zauzimaju neku vrstu pogranične regije u kojoj filozofi, neurolozi, psiholozi, povjesničari umjetnosti i studenti optike nailaze na suradnju s filozofima i književnim kritičarima.¹⁰³ Postavljamo pitanje što slike zapravo žele i što one rade, na koji način komuniciraju, ali i kako utječu na ljudske emocije, ali i na njihovo ponašanje. Nekad su slike bile simboli idolopoklonstva ili totemizma, fetišizma.

U razdoblju 19. st. kada dolazi do promjena na području umjetnosti, posebno slikarstva umjetnost je bila jako vezana uz politiku i kritiku tadašnjeg društva. Umjetnost je bila ispolitizirana i nije prikazana kako bi bila oku ugodna već je progovarala o stvarima koje su neki nastojali prešutjeti. Slikarstvo je bilo ohrabrivano, potiskivano, mrzilo ga se, ali ga se i plašilo.¹⁰⁴ Povjesničari umjetnosti mogu promatrati slike putem formalnih elemenata kao što su boje, materijali no unatoč tome raspravljaju o slikama na nekoj većoj razini te govore o njima kao da imaju volju ili svijest. Umjetnost ima socijalni aspekt, ali i povijesni aspekt. Umjetničko djelo može kao svoju građu sadržavati ideologiju (drugim riječima, ideje, predodžbe i vrijednosti koje su opće prihvaćene, dominantne), ali ono tu ideologiju prerađuje, daje joj novu formu i, u određenom trenutku, ta nova forma sama po sebi biva subverzijom ideologije.¹⁰⁵

Trebamo razmišljati o čemu slike govore danas te koju vrstu propagande one šire. Trebamo li gledati na vizualnu kulturu kao objekt putem kojeg se propagiraju određene ideje što se svakako može odnositi i na političku propagandu. Kakve ideje prenose određene slike, manipulira li se ljudima putem ovog medija i kolika je moć slike? Slike svakako nisu nemoćne, ali nemaju moć razmišljanja kao čovjek. Treba procijeniti na koji način one utječu na svakodnevni život i kakav je naš međusobni odnos. Ako je moć slika kao moć slabih, to može biti razlog njihove jake želje, jer žele nadoknaditi stvarnu nemoć.¹⁰⁶ Slika nastoji uvući promatrača u svoju priču, zaokupiti mu pažnju u potpunosti, paralizirati ga, oduševiti, slika nastoji držati gledatelja što duže u svojoj moći.

Kolika je moć slike može se najbolje shvatiti putem nekog primjera, a jedan od najpoznatijih je čuveni "Uncle Sam", prikaz, odnosno najpoznatiji plakat iz perioda Prvog svjetskog rata kojemu je cilj bio regrutiranje za američku vojsku. Uncle Sam, fiktivni stariji čovjek sa ispruženim kažiprstom ispod kojeg piše "I want you" (u prijevodu "želim tebe") jasno pokazuje da se obraća osobi u koju je uperen prst. Prst ovdje ima najveću moć jer se svaki sposoban

¹⁰³ Mitchell, W.J.T. What is an image? // *New Literary History* 15, 3(1984), str. 505.

¹⁰⁴ Clark T.J. O socijalnoj povijesti umjetnosti. // *Umjetničko djelo kao društvena činjenica.* / priredila Ljiljana Kolečnik. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2005. Str. 108.

¹⁰⁵ Isto, 116.

¹⁰⁶ Mitchell, W.J.T. What Do Pictures Really Want? *October* 77(1996), str. 74.

mladić tog doba osjeća prozvanim i smatra kako je to njegova dužnost koju mora ispuniti. Zapravo, ta gestikulacija ne izgleda samo kao poziv, nego i zapovijed. Na ovom primjeru se vidi koliku moć ima slika jer Uncle Sam je svjesno napravljen kao stariji muškarac, već odmakle dobi, nesposoban za rat, a oni mladići koji ga promatraju osjećaju dužnosti braniti njega jer vjerojatno i u njemu prepoznaju neku blisku osobu iz svog života. Uncle Sam je pravi primjer političke propagande u kojoj on sam niti ne sudjeluje niti će itko njemu blizak sudjelovati u takvom ratu. Uncle Sam je sterilan, vrsta sažetka, kartona, lik koji nema tijelo, nema krvi, ali ovjekovječuje naciju i poziva sinove drugih muškaraca da daju svoje tijelo i krv.¹⁰⁷ Uncle Sam je autoportret domoljubnog američkog umjetnika u nacionalnoj privlačnosti koji se reproducira u milijunima identičnih otisaka, produkcija koja je dostupna umjetnicima.¹⁰⁸ Ovakva vrsta slike način je političke propagande. Ipak, kao što je već spomenuto slike možemo doživjeti na više načina. Slika se često svodi na jezik, a ona zapravo želi svoju samostalnost ili bar jednaka prava u odnosu na jezik.¹⁰⁹ Slika kao element koji se može gledati sa više pozicija i kroz različite identitete.

Živimo u vremenu koje se opisuje kao digitalno doba te je primarni način komunikacije slika ili digitalni tekstovi koji olakšavaju medijsku komunikaciju. Vizualna komunikacija, odnosno slika danas ima izraženu društvenu, ali i političku dimenziju. Postavlja se pitanje jesmo li svjesni kakav utjecaj slika ostavlja na naš javni, ali i privatni svijet te kolika je moć vizualne komunikacije. Svjesni smo takvog načina komuniciranja, takve "nove stvarnosti", ali treba progovarati o upotrebi slike unutar društva te kakvu moć slika ima na društvo, kakav je njen kulturni i estetski, a na kraju i kakav utjecaj izvršava na politiku. Slike se mogu koristiti samostalno ili uz druge oblike kao što su tekstovi, grafikoni, geste, neverbalna komunikacija. Slike ne moraju biti nužno loše, ali i to ovisi o cilju određenog prikaza, odnosno o uporabi unutar koje se slika koristi. Mogu se koristiti prilikom konstituiranja neke zajednice, ali postoji problem ukoliko vizualna komunikacija postane natjecanje u kojem se vrši određena kontrola raspodjele u društvu. Iz tog razloga može proizaći i diskurs u vizualnoj komunikaciji te je stoga potrebno kritički promotriti koja je uloga ovakvog načina komuniciranja te pokušati odgonetnuti ne samo što prikazuju korištene slike nego i kakav je diskurs uspostavljen ovakvim načinom komunikacije.

Slika ima veliku moć, a ukoliko se određeni prikazi pojavljuju unutar mjesta gdje se susreću različite kulture ili supkulture koje se nastoje izraziti ovim putem, to uvelike može

¹⁰⁷ Mitchell, W.J.T. What Do Pictures Really Want? October 77(1996), str. 74.

¹⁰⁸ Isto, str. 77.

¹⁰⁹ Isto, str. 82.

utjecati na političko, ali i na socijalno iskustvo. Slike "nemaju" već im je "dano" značenje.¹¹⁰ One, kao i nasljeđe, nisu samo objekti već procesi koji progovaraju o određenim vrijednostima. U središtu pozornosti ne trebaju biti slike već način na koji se one upotrebljavaju od strane nekoga zastupnika ili posrednika te se na taj dio potrebno kritički osvrnuti jer nemaju svi posrednici jednaku moć ili utjecaj. U upotrebi slike treba razmotriti što je to potaknulo posrednika na određen način komunikacije, odnosno, zašto je nešto uporabljeno na takav način i naposljetku, kakav utjecaj neki prikaz ima na cjelokupno društvo i na društvene vrijednosti.¹¹¹

U gore navedenim poglavljima vidljivo je kako je nasljeđe složen koncept te iz slične perspektive treba promatrati i sliku jer uključuje društvene procese. Stoga je rasprava o slici, jednako složena kao i rasprava o nasljeđu. Za nasljeđe su važni stručnjaci, a za raspravu o slici važnu ulogu imaju posrednici koji su prisutni unutar društva te imaju moć koja može imati neočekivane učinke na društvo. Vizualna komunikacija je snažna jer veže gledatelja u komunikativni odnos, gdje je posrednik skriven, a značenje ambivalentno.¹¹²

7. MURALI

Nakon definiranja ključnih pojmova, slijedi najvažniji dio rada, a to je konkretna problematika murala, odnosno konkretna mjesta i prikazi na kojima će se vidjeti kakvu ulogu imaju baština, identitet i diskurs. Problem se sastoji u tome na koji način se ovi pojmovi međusobno prepliću, što to znači za jedan narod, za jednu kulturu te što govore o njihovoj umjetnosti, ali i njima samima. Kako se prošlost promovira u sadašnjosti te što sve donosi u budućnosti? Prije studije slučaja Zadar, rad će se referirati na područje Irske, konkretnije, Sjeverne Irske te Mostara. Iako nemaju direktnih poveznica sa Zadrom, izdvojeni su kao primjeri u kojima postoje različiti diskursi kod prikazivanja murala te načini na koje oni promoviraju uličnu umjetnost i kakvo značenje ona ima u njihovoj kulturi.

7.1. Sjeverna Irska

Područje Sjeverne Irske karakteriziraju brojni sukobi koje možemo pratiti stoljećima čije se posljedice osjete i danas. Na ovom području oduvijek djeluju dvije snažne tradicijske,

¹¹⁰ Images in use / edited by Matteo Stocchetti and Karin Kukkonen. Amsterdam Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011. Str 3.

¹¹¹ Isto, str. 4.

¹¹² Isto, str. 4.

odnosno vjerske struje pa stanovnike možemo podijeliti na katolike i protestante. Irska je podijeljena 1921. godine što je rezultiralo novim sukobima kulturnih tradicija na području Sjeverne Irske. Nekad snažne vjerske tradicije u novije doba postale su vodeće organizacije koje se zalažu za određene ciljeve i ideje. Nacionalistička organizacije zalaže se za ponovno ujedinjenje Sjeverne Irske sa Republikom Irskom, dok unionistička organizacija nastoji zadržati status regije kao djela Ujedinjenog kraljevstva.¹¹³ Konstantna netrepeljivost i neslaganje kulminirali su sukobima koji su trajali od 1968. do 1998. godine. Posljedice ovih sukoba osjećaju se i danas. Osim političkih neslaganja, došlo je do sukoba na kulturološkoj razini. Dvije različite zajednice djeluju na jednom području i nastoje se izboriti za svoja uvjerenja, za vlastiti kolektivni identitet, ali i nametanje svojstvenih ideoloških ciljeva. Svoje ideje, ciljeve, uvjerenja odlučili su javno istaknuti, te su kao najvidljiviji otisak i podsjetnik na ove sukobe postali murali koji su nastali u periodu od 1981. do 1998. godine.

Murali šalju toliko snažnu poruku da je naočigled vidljivo kojoj struji, odnosno zajednici pripadaju. Umjetnost je ovdje najsnažniji medij izražavanja iako se iskoristila u svrhu politike. Ipak, imaju velik kulturološki utjecaj jer oslici potiču na jačanje podjela koristeći nacionalna i kulturološka obilježja koja odgovaraju određenoj ideologiji, odnosno zaraćenoj strani. Svaka strana prikazala je svoju verziju povijesti stvarajući nacionalne mitove, grandiozne narative, kojima se jača ideologija, ali još važnije, identitet. Murali su vjerodostojno prikazali sukobe na ovom području, ali i probleme u kojima se država našla. Iako se ovo smatra unutarnjim sukobom, oni su muralima, osim na svoju okolinu, ciljali i na vanjski svijet i publiku kako bi ojačali određenu ideologiju te stekli dodatne poklonike.

Murali su većinom smješteni u Belfastu ili Derry-u, koji predstavljaju dva najveća sjeverno irska grada. Oslikavali su ih na mjestima koje su koristili kao granice i kao mjesta definiranja prostora. Murali su izravno komunicirali sa prolaznicima, i to sa obje strane istovremeno potičući jednu ideologiju i suprotstavljajući se drugoj. Prenosili su čitav niz političkih poruka, ali i estetskih, povijesnih i informativnih. Ako postoji važan povijesni trenutak koji treba podsjetiti ili poslati važnu ideološku poruku, sjećanje koje treba njegovati, informacije koje treba dijeliti, smrt koje se mora obilježavati, ideal za koje se treba boriti –

¹¹³ Goalwin, G. The Art of War: Instability, Insecurity, and Ideological Imagery in Northern Ireland's Political Murals, 1979.-1998. / International Journal of Politics, Culture, and Society 26, 189-215(2013).
<https://link.springer.com/article/10.1007/s10767-013-9142-y>

negdje će se naći izraz na zidu, izvršavajući intervenciju u javnom prostoru, zahtijevajući pažnju.¹¹⁴

S obzirom na vrijeme koje je prošlo, neki murali danas su izbrisani, ali postoji velik broj sačuvanih i danas su turistička atrakcija. Turisti mogu sudjelovati u muralima Belfasta na način da se potpišu na mirovni zid, a drugi dio predstavlja veliku galeriju na otvorenom. U Derry-u je turistička ruta uspostavljena desetljeće nakon službenog završetka sukoba te se sad "nasljeđe" komodificiralo u raznim oblicima kao što su razglednice, plakati, knjige i taxi vožnje.¹¹⁵

7.2. Mostar

Mostar je nekad bio maleni gradić sa svega dvadesetak kuća, no nakon što su Osmanlije zaposjele to područje na početku 16. stoljeća postupno se razvijao, kako grad, tako i transport i trgovina. Za vrijeme osmanske vladavine napravljen je kameni most, dvije kule te mnogi spomenici i objekti koji pripadaju otomanskom stilu. U 19. stoljeću događaju se promjene te je Mostar, ali i cijela Bosna i Hercegovina otvorenija prema Europi. Iako je grad stradao u periodima između dva svjetska rata, najsvježije rane, ali i dubok razdor ovaj grad pretrpio je u posljednjem sukobu između Bošnjaka, Hrvata i Srba. Grad je bio uništen i razoren, a stradao je i Stari Most koji je srušen.

Danas se Mostar oporavlja od nanesene štete te je u potpunosti obnovljen i Stari Most. Mostar je zanimljiv jer je multikulturalno središte u kojem se spajaju tri religije – kršćanstvo, islam i judaizam. Mostar danas privlači brojne turiste svojom bogatom tradicijom i kulturnim nasljeđem. Dovoljno je posjetiti jedan grad kako bi upoznali različite kulture, jedno mjesto koje spaja istok i zapad.

Od 2012. godine pokrenuta je inicijativa Street Arts Festival Mostar kojemu je cilj oslikavanje grada u kojem sudjeluju kreativci cijelog svijeta, a cijeli projekt započeo je inicijativom mladih koji su željeli oživjeti, ali i donijeti pozitivne vibracije unutar podijeljenog grada. Street Arts Festival revitalizira napuštene prostore i ruševine u umjetnosti i daje univerzalni vizualni identitet grada.¹¹⁶ S obzirom da festival traje već sedam godina, s vremenom se izgradila snažna urbana scena te je sad oslikan gotovo svaku ugao grada. Mladi imaju podršku samog Grada koji im ustupa svoje prostore, te zauzvrat umjetnici oživljavaju

¹¹⁴ Crowley, T. The Art of Memory: The Murals of Northern Ireland and the Management of History. / Field Day Review 7 (2011), str. 47

https://scholarship.claremont.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=scripps_fac_pub (2020-05-10)

¹¹⁵ Isto, str.23-24.

¹¹⁶ Street Arts Festival. <https://streetartsfestivalmostar.com/about-festival/> (2020-06-01)

prostore koji su pretrpjeli veliku štetu. Svojim djelima unose dinamiku, stvaraju novu vizuru grada u kojoj uživaju građani, ali i brojni turisti.¹¹⁷

8. STUDIJA SLUČAJA ZADAR

Zadar je grad star tri tisuće godina i odlikuje se bogatom poviješću i kulturnim znamenitostima. U povijesti je Zadar promijenio više imena dok se nije ustalilo današnje. Grad je u 4. st. pr. Kr. bio poznat kao naselje Liburna pod imenom Jader, no kolonizacijom Grka mijenja ime u Idassa, kako bi u doba rimske vlasti postao Jadera. U vrijeme vladavine Venecije grad se nazivao Diadora i Zara iz čije izvedenice naposljetku postaje, i ostaje današnji Zadar. Zadar je za vrijeme rimske vladavine poprimio izgled karakterističan za urbanizam antičkog Rima, odnosno grad je podijeljen na pravilnu ortogonalnu mrežu ulica te je dobio forum, kapitolij, ali i druge građevine koje su karakteristične za antički Rim. U 7. stoljeću grad je bio pod upravom Bizanta, dok ga početkom 13. stoljeća preuzimaju Mlečani. Nakon Venecijanske, bio je pod Austrijskom, a kasnije i Francuskom vladavinom. Rapallski ugovor potpisan je 1920. godine u kojem je odlučeno da cijela Istra (osim Kastva i Krka), Cres i Lošinj, a u Dalmaciji Zadar s užom okolicom, te Lastovo i Palagruža potpadaju pod Italiju.¹¹⁸ Nakon II. svjetskog rata Zadar je ponovno pripojen svojoj matici Hrvatskoj, ali u okviru Federativne Jugoslavije. U samostalnu Republiku Hrvatsku grad ulazi 1991. godine.

U Zadru su sačuvani brojni spomenici koji datiraju iz različitih vremenskih razdoblja te unutar grada možemo vidjeti njegove najstarije slojeve koji i danas žive. Svakako valja istaknuti crkvu sv. Donata koja je postala amblem grada što će se vidjeti i kroz daljnju analizu grada u ovom radu. Značajno je izdvojiti i katedralu sv. Stošije, benediktinski samostan i crkvu sv. Marije, crkve sv. Frane i sv. Dominika koje su prvi reprezentativni crkveni primjeri gotike u Dalmaciji. Iz razdoblja gotike važna je i škrinja sv. Šimuna. Sve nabrojane crkve ne nalaze se na širem području grada, već na Poluotoku, u samom središtu. Ovo nisu jedini objekti sakralne arhitekture, već samo od spomenika ove vrste koji su prisutni u gradu Zadru.

Zadarska kulturna baština je bogata i opsežna te su ispisane brojne knjige o njenom bogatstvu. No, kao što je već rečeno, baština nije samo ono što nam je vidljivo, opipljivo. Baština može biti i nematerijalna, ali jako živa. Zadar, u svojoj novijoj povijesti ima poseban

¹¹⁷ Usp. Street Arts Festival <https://streetartsfestivalmostar.com/about-festival/> (2020-06-01)

¹¹⁸ Diklić, M. Zadar i Rapallski ugovor (uz 90. obljetnicu) (2010.) str. 232. <https://hrcak.srce.hr/75199> (2020-06-10)

dio baštine koji njeguje i nastoji ga održati generacijski, što usmenim, što pismenim putem. Naime, grad Zadar nadaleko je poznat po svojoj ljubavi i strasti prema sportu. Tokom stoljeća, Zadrani su se bavili brojnim sportovima, u kojima su bili i još uvijek jesu uspješni te iz ovog grada dolaze neki od svjetski poznatih sportaša.

Ipak, ovaj grad istinski živi jedan sport, a to je košarka. Košarka u Zadru nije samo najvažniji sport, nego i posebno obilježje Zadra i Zadrana po kojemu su oni od svih drugih obilježja u svijetu najprepoznatljiviji.¹¹⁹ U Hrvatskoj, tradicija košarke postoji već osam desetljeća te interes za nju ne jenjava. Njeni počeci sežu u sada daleku 1929. godinu kada je iz Italije došla u Zadar te preuzela vodstvo najpopularnijeg sporta ovog grada. Ljubav prema košarci seže toliko duboko, da Zadrani imaju citat kojim se često koriste, a to je "Bog je stvorio čovika, a Zadar košarku."¹²⁰ Košarka u Zadru nije odmah počela ozbiljno već je sve bilo neorganizirano te je igra zblizavala samo nekolicinu entuzijasta. S vremenom, stvari su krenule ozbiljnim tokom te je Zadar 1. listopada 1930. godine dobio prvu službenu košarkašku organizaciju u gradu. Ipak, još uvijek nije bilo adekvatnog igrališta, već se sve odvijalo vani, na betonskim igralištima. S obzirom na rat koji se dogodio u međuvremenu, sport je također bio pauziran, ali nakon završetka drugog svjetskog rata košarka u Zadru doživjela je svoju renesansu. Tokom godina sudjelovali su na brojnim natjecanjima, a 60. – ih godina osvojili su tri prvenstva. U to vrijeme igrali su i najveći igrači zadarske košarke, Krešimir Ćosić i Giuseppe Giergia. Kao i svaki pravi klub, konačno su dočekali svoju dvoranu koja je i dan danas kulturni prostor ovog grada. Dvorana Jazine je izgrađena u rekordnih 70 dana 1967. godine.¹²¹ Zadar je kroz godine osvajao brojna prvenstva i nagrade te u ovom sportu ostavio trajni pečat.

O ljubavi prema košarci u gradu Zadru svjedoči i činjenica da danas u ovom, jednom gradu, postoji sedam škola košarke koja broji više od tisuću polaznika te je živi dokaz kako se ovaj sport i dalje nastavlja razvijati kroz generacije i njegova popularnost ne prestaje. Sve ovo potvrđuje kako košarka i Zadar nisu samo jedan grad i jedan sport, to je nešto puno veće, košarka je za Zadar jednako važna kao i bilo koji drugi povijesni spomenik ili neki drugi oblik vidljive baštine. Ona predstavlja najživlju nematerijalnu kulturnu baštinu grada, ali predstavlja i dio njenog identiteta. Navijači ovog kluba ne bi se složili sa zadnjom rečenicom jer ona nije dio identiteta, nego košarka jest njihov identitet. Oni svakako, u svrhu ovog rada, zaslužuju posebno poglavlje.

¹¹⁹ Marić, D. Baština zadarskog sporta = Zadar's sport heritage. Zadar: Športska zajednica Grada Zadra = Sports community of Zadar, 2013. Str. 322.

¹²⁰ KK Zadar. <https://kkzadar.hr/povijest-kk-zadar/> (2020-07-01)

¹²¹ Isto

8.1. Tornado Zadar

S obzirom na popularnost košarke u gradu Zadru neminovno je bilo osnivanje navijačke skupine koja će bodriti svoj klub. Stoga, 1965. godine osnovana je navijačka skupina grada Zadra, Tornado Zadar. Ova navijačka skupina jedna je od najstarijih na području Europe. Prate klub na svim domaćim i gostujućim utakmicama te desetljećima bodre svoje igrače. Njihova poznata parola jest: "Vaš prvi, a ne šesti igrač."¹²² Ove najkraće crtice o navijačkoj skupini preuzete su sa službene stranice Košarkaškog kluba Zadar. No, da bi zaista shvatili, ili barem pokušali razumjeti navijače i njihov svijet potrebno je čuti njihovu priču. Stoga je za potrebe rada održan razgovor sa jednim od navijača. Umjesto intervjua, koji bi se možda pretvorio u suhoparnu anketu sa prethodno ispisanim pitanjima na papiru, razgovor je krenuo potpuno slobodnim tokom. Na pitanje: "Što te zanima?", odgovor je bio: "Sve." I zaista, takav slobodniji pristup bio je puno bolji.

Iako je Tornado Zadar službeno osnovan 1965. godine, košarkaški klub imao je navijače i ranije, uvijek su imali osobu na tribinama koja je vodila navijanje, ali do te godine nisu bili organizirani kao skupina. Danas klub postoji pedeset i pet godina te uključuje brojne navijače različitih dobnih skupina. Unutar Tornada postoji nekoliko "sektora" koji na čelu imaju osobu zaduženu za različite obaveze unutar kluba. Tako postoji osoba koja je zadužena za financije kluba, jedna osoba prati stanje u udruzi, netko je zadužen samo za navijanje, a netko za oslikavanje grada. Obično ljudi koji promatraju sport sa strane, odnosno i navijačke skupine, većinom ih karakteriziraju kao huligane. No, navijač s kojim je vođen razgovor smatra da to nije istina. Oni nisu huligani kakvim ih mediji predstavljaju već sve što rade, rade za klub i njegovu dobrobit. S obzirom da klub postoji već pet desetljeća, logično je kako je došlo i do smjene generacija. To je zanimljiva stvar jer iako se stariji navijači udalje sa tribina ili iz kluba, zapravo nikada ne napuste ovaj svijet zauvijek. Skupina funkcionira generacijski, dakle kako jedna osoba polako izlazi iz aktivnog djelovanja, zamjenjuju ih mlađi, ali ih nikad u potpunosti ne ostavljaju samostalnim, odnosno i dalje djeluju u sjeni. To sve ima veze sa kulturom pamćenja, odnosno sa baštinom, ali i identitetom. Svatko od nas ima neki interes i područje zanimanja ili nešto što je vrijedno spomena. Navijači Tornada nastoje očuvati sjećanje na svoj klub i žele ga i dalje bodriti kao prvog dana. Svojoj djeci, a sad već i unucima pričaju o velikim košarkaškim danima grada Zadra, o velikim igračima i brojnim dostignućima. Sve se to pamti, čuva i prenosi, što pismenim, što usmenim putem te djeca, posebno dječaci, upijaju ove

¹²² KK Zadar. <https://kkzadar.hr/un-tornado-zadar/> (2020-07-01)

informacije od malena te brojni, koji su se odlučili za ovakav život, nastavljaju baštiniti svo preneseno znanje. Zapravo Tornado, ali i bilo koja druga navijačka skupina, ne predstavlja samo ljubav prema klubu, predstavlja i ljubav prema gradu, prema mjestu, a onda predstavlja i način života. Biti u sklopu navijačke skupine ne znači samo ići na utakmicu i bodriti svoj tim, to znači živjeti s tim, biti u suživotu sa klubom, sa istomišljenicima. Biti navijač nije prolaznost, nije trenutno, biti navijač nije samo imenica i naziv, nego je identitet.

Pristupiti skupini nije teško, ali ostati u njoj zahtjeva određena odricanja. Tornado ima strogo određena pravila kojih se svaki navijač mora pridržavati, odnosno imaju kodeks koji postoji ne samo na razini ove skupine, nego bilo koje navijačke skupine. Svi moraju poštovati kodeks naziva Ultras. Ukoliko osoba prekrši bilo koji dio kodeksa, ne postoji blaga kazna, već se osoba trajno izbacuje iz skupine bez prava na povratak. Ovdje se najbolje vidi problematika o identitetu, a možda čak i autoritativni diskurs jer kodeks skupine, u smislu "vlasti" dirigira njihovim životom. S ovakvim identitetskim problemima najčešće se susreću mladići koji su u godinama kada još traže područje interesa i skloniji su "problemima." Situacija u kojoj se nađu ukoliko prekrše kodeks, mijenja im živote iz temelja. Dio su navijačke skupine, poistovjetili su se s njom i svime što ona donosi, prekrše kodeks i život koji su živjeli nekoliko godina, odjednom prestaje. Pravila su stroga, stoga osoba, osim što je trajno izbačena iz skupine prestaje živjeti ovakav način života. Tornado ima određen "dress code" te očekuje od izbačene osobe da promijeni način odijevanja jer ne smije imati nikakve jasne pokazatelje i oznake kluba jer je prekršio kodeks, u njihovom slučaju nešto što je bilo sveto te ne zaslužuje nositi što ga povezuje sa skupinom. Dakle, osim što je osoba izgubila vanjska obilježja, oduzet joj je i identitet kojim se predstavljao, oduzeto mu je "ja" s kojim se poistovjećivao, identitet i život koji je živio.

Osim toga, na razini skupina postoje i kodeksi koji se odnose na ponašanje u drugim gradovima. Dakle, ukoliko ste navijač, a posjećujete drugi grad, dužni ste ukloniti vidljiva obilježja, tetovaže ukoliko ih posjedujete jer ste u protivnom došli na tuđi teritorij samo i jedino radi provokacije. Iako djeluje čudno osobi koja je van navijačkog svijeta, njima to predstavlja jasnu situaciju i u nekom smislu borbu za teritorij, ali i očuvanje svog identiteta kao i kršenje nečijeg ustaljenih vrijednosti.

Također su društveno angažirana skupina te kaže kako nastoje pomoći svom gradu, ali i ljudima te će uvijek biti na prvoj crti obrane. Oni žive za svoj klub, za navijanje, za svoj grad. Kaže da su stanovnici svoje države, ali su prije svega veliki lokal patrioti. Ovaj razgovor bio je potreban kako bi se bolje razumjele navijačke skupine. Također, dotaknuta je tema koja je najznačajnija za ovaj rad.

Kakve murale rade, iz kojih razloga, što njima predstavlja takav način interveniranja u prostor te kako se financiraju? Ukratko, navijačka skupina sama financira sredstva kojima oslikavaju zidove grada, a jedino u slučaju ukoliko ih neka organizacija ili ustanova zamoli da ukrase njihov zid, dvorište, školu, tada dolazi do kompenzacije, odnosno ustanove plaćaju oslikavanje, a zauzvrat dobiju oživljene zidne površine. U gradu Zadru najbrojniji murali pripadaju navijačkoj skupini, odnosno tematski su najviše vezani za košarku i život uz košarku. Na oslikanim muralima pronalazimo tekstove navijačkih pjesama ili navijačku himnu te tekstove pjesama koje izvode poznati pjevači iz grada Zadra. Osim tih, druga skupina su komemorativni murali izrađeni u svrhu sjećanja na preminule, njima drage ljude ili članove skupine, te posljednji, kojih je najmanji broj, sa političkim konotacijama. Nemaju neki poseban razlog već muralima žele oživjeti grad, dati mu drugu, veseliju notu, odati počast klubu za kojeg navijaju, odati počast osobama kojih se žele sjećati. Ipak, nije sve tako jednostavno jer Zadar ipak nije tako mali grad te postoji određeni sukob interesa, ali i sukob različitih supkultura. Naime, neki se i ne slažu sa muralima koje oslikava navijačka skupina te smatraju kako postoje i druge teme kojima se mogu ukrasiti zidovi grada. Iz Tornada kažu kako nemaju ništa protiv jer oni to rade čisto iz ljubavi prema klubu te im ne smetaju intervencije drugih u prostoru, ali ih smeta druga stvar. Ukoliko je netko oslikao zid obilježjima Tornada, a nakon toga na njihovom muralu osvane pogrdni grafit ili neka nepoželjna intervencija, događaju se sukobi.

Postoje i određeni članci u novinama gdje gradski umjetnici izražavaju želju za promjenama u gradu te nastoje izmijeniti sliku grada, odnosno pokazati da postoje i drugačiji uplivi u prostor te drugačija tematika od one košarkaške. Prvenstveno će u radu biti osvrta na navijačke murale, a nakon toga prikazat će se i drugačija strana grada Zadra, odnosno kakav je jezik murala ukoliko ne progovaraju jezikom košarke.

8.2. Murali navijačke skupine Tornado

8.2.1. Murali u obliku natpisa

Murali u obliku natpisa najbrojniji su na području Zadra te ih ima oko dvadesetak, a najčešće se nalaze unutar kvartova te uz ime kluba prikazuju i ime određenog kvarta. Takvi, kvartovski murali većinom su oslikani na zidovima zgrada te su dozvolu za rad dobili od stanodavaca. Postoje i veći murali koji se nalaze na frekventnijim pozicijama, kao što su magistrale ili neke prometnije ceste unutar grada. Takvi prikazi dugi su nekoliko metara i

većinom sadržavaju stihove neke pjesme ili motivirajuću poruku igračima, klubu, ali i navijačima. Boje koje prevladavaju su bijela i plava koje se vezuju uz klub od samih početaka. Za razliku od drugih karakteristika koje se mogu i ne moraju pojaviti na određenom muralu, plava i bijela boja uvijek dirigiraju kao glavni simbol. Osim imena kluba, grada ili kvarta, postoje i drugi simboli te se većinom kombinira logo Košarkaškog kluba Zadar i logo navijačke skupine Tornado Zadar. Košarkaški klub ima jednostavan logo. Slovo "Z" dominira dok se lijevo u kutu pronalazi šahovnica kao simbol države, desni kut, odnosno na završetku slova Z nalazi se crveni krug, jedna crvena crta, a ispod nje tri plave. Zapravo crvena crta i krug simboliziraju koš i loptu. Iz moje perspektive, čak može sugerirati i sunce i more jer su to također obilježja ovoga grada. Logo navijačke skupine nešto je kompliciraniji. Kao znak prepoznavanja, navijači su odabrali krug, odnosno pleter¹²³ unutar kojeg se nalazi starac sa dugom bradom, odjeven u halju. U desnoj ruci nosi štap na kojem se vijore dvije zastave, jedna nosi ime Tornado, a druga Zadar, dok u lijevoj ruci ima hrvatski grb sa datumom osnutka navijačke skupine. U pokušaju saznanja koga predstavlja starac, jedini izvor bio je novinski članak. Prema njemu, ideja je bila da starac liči prvenstveno na Mojsija, a predložak za grb uzet je iz nekog vikinškog romana te je starac napravljen prema glavnom liku.¹²⁴ Murali u obliku natpisa često simboliziraju navijačku zastavu ili navijački šal.

Natpisi koji se nalaze na muralima:

"Tornado Zadar"

"Zadar"

"Naša rana i lik, Zadar zauvik"

"I onda kad ne bude nas bilo, pivat će se pisme naše"

"Posljednji sanjari ovoga grada"

"Biseru sjati ćeš opet beskrajno ti!"

"Kad vodiš, kada gubiš, kad si zadnji, kad si prvi!"

"Samo njega ja vjerno pratim i kad gubi i kad pobjeđuje, on je moja najveća ljubav. U životu on mi je sve! Tornado"

"Smiljevac te voli"

"Tornado Smiljevac"

"Ljubav je sveta, u srcu se krije. Dobra je svaka, ali kao prva nije!"

¹²³ Pleter – ornamentalna dekoracija karakteristična za predromaničko doba na području Hrvatske. Ovaj ukras, u različitim formama i oblicima prevladavao je na crkvama i unutar crkava u razdoblju 8.-12. st.

¹²⁴ Morović, R. U Jazinama je bilo lakše stvoriti pravu atmosferu, 2009.

<https://www.zadarskilist.hr/clanci/29102009/u-jazinama-je-bilo-lakse-stvoriti-pravu-atmosferu> (2020-07-01)

"Tornado Bulevar"

"Zalud zlato cilog svita..."

"Tu na našoj zemlji naš se barjak vije, crven bijeli plavi više se ne krije! Tornado Zadar"

"Mi smo Zadrani, Zadar je naš"

"Tornado Bili Brig A u dvorištu mome sada druga djeca igraju"

"Radost si mi grade dao, a ja tebi mladost cilu"

"S braćom svojom rame uz rame, s tobom ponosno jedini grade, kroz noći bez sjaja i nemirna jutro, kroz najlipše sutone i u bolje sutra. – Zadar Ultras –"

"Nitko drugi"

Iz ovih natpisa vidljivo je kako se uz navijačke poruke i stihove često protežu i domoljubni stihovi koji se vezuju uz posljednji rat na ovim područjima. Od svih gore nabrojanih, jedan mural posebno je upečatljiv. Naime, pisan je glagoljicom koja je, uz ćirilicu, jedno od dva Slavska pisama, a na našem području zadržala se sve do 19. stoljeća. Da se radi samo o glagoljici mogli bi govoriti o kulturnoj baštini koju navijačka skupina nastoji i dalje održati živom ili govoriti o identitetu jednog naroda koji se odražava ovakvim diskursom. Ipak, ovdje natpis ne progovara o košarci već progovara o politici. Naime, prilikom prijevoda glagoljice, slova su postala riječ i otkrio se natpis "za dom spremni." Ovo je uzvik za koji se dan danas vode polemike u medijima treba li ga zabraniti ili ga treba ostaviti. Jedan portal proveo je istraživanje te je zaključak kako se čak 45% ispitanih protivi zabrani ovog pozdrava.¹²⁵ Ovo je zapravo pitanje o kojem rasprave još uvijek ne jenjavaju i stanovnici države su gotovo pa podijeljeni u jednakom omjeru treba li se zadržati, odnosno prihvatiti ovaj pozdrav ili on treba biti u potpunosti zabranjen. Povijesne činjenice, također iznesene na jednom portalu, od strane znanstvenika, govore kako se ovakav pozdrav treba zabraniti. Na portalu, na samom kraju nalazi se slika starog isječka iz novina koja pokazuje kako je nastao ovaj pozdrav.¹²⁶ Dakle, kako je navedeno u istom članku, pozdrav je smišljen i korišten od strane Ante Pavelića, od 1941. godine koja je donijela brojne promjene na području Hrvatske države. Pavelić je pristao na prodaju dobrog djela Dalmacije susjednoj Italiji, za glavnog čovjeka države htio je postaviti talijanskog kontea i čovjeka koji je naposljetku napustio tu istu svoju državu i pobjegao. Autor članka smatra kako je baš taj, Ante Pavelić, najveći hrvatski izdajnik. Zapravo, ovo je tema koja je prevelika da bi objasnila kompleksnost koja se nalazi iza ovog pozdrava.

¹²⁵ Građani presudili: Pozdrav 'za dom spremni' mora otići u povijest, rasprave o ustašama i partizanima treba prekinuti, 2019. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/gradani-presudili-pozdrav-za-dom-spremni-mora-otici-u-povijest-rasprave-o-ustasama-i-partizanima-treba-prekinuti-20190911> (2020-07-01)

¹²⁶ Ante Pavelić je autor pozdrava „za dom spremni“, 2017. <http://povijest.net/2018/?p=716> (2020-07-01)

Mural koji nosi naziv "nitko drugi" nalazi se na jednom od ulaza/izlaza u grad Zadar. Velikih dimenzija i jednostavne forme, nosi ovaj natpis, a u središtu je prikazan lik navijača, odnosno samo njegova glava. Od lica, raspoznaju se samo oči, jer na glavi ima kapuljaču, dok preko usta nosi masku na pruge u bojama kluba. Navijač, s kojim je vođen razgovor smatra da zadarski navijači nemaju vandalskih ispada, posebno murali nemaju takvu konotaciju, ali je rekao kako ovaj možda ipak ima. Štoviše, čak mu je i jedan od dražih. Ovo je mural koji se nalazi ispod nadvožnjaka, na izrazito frekventnom mjestu i sa samo dvije riječi šalje jasnu poruku. Nitko drugi, samo Zadar. Nitko drugi, samo Zadar kao košarkaški klub ili nitko drugi samo Tornado Zadar kao navijačka skupina u ovom gradu, nitko drugi osim njih. Ovo možda i ne treba gledati kao provokaciju prema drugim navijačkim skupinama koji će posjetiti grad, jer ovo nije provokacija. Više izgleda kao upozorenje. Kao što je već napomenuto, oni se izjašnjavaju kao lokal patrioti i to je upravo ta vrsta diskursa. Na razini države, ovo je jedan od diskursa, na razini grada, ovo je autoritativan diskurs i ovo je nešto što se očekuje od drugih da poštuju. Možda nema prijeteću poruku usmjerenu prema drugim stanovnicima grada već se više referira na navijački svijet, a možda, da netko intervenira na ovaj mural, a stanovnik je istog grada, onda bi se javio novi diskurs. Javio bi se razdor između supkultura, između navijača i druge strane kojoj ovakvi prikazi smetaju. No, ovakvih upliva u prostor uvijek će biti kao i ovog načina izražavanja.

Slika 3. Nitko drugi



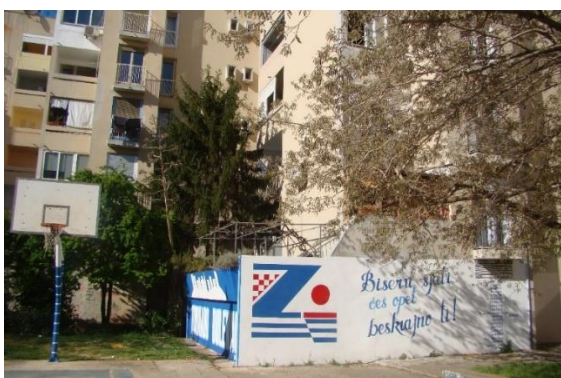
Izvor: **UN Tornado Zadar,**

<https://www.facebook.com/224166374269867/photos/a.681598905193276/3231464513540023>

(stranica posjećena, 10. svibnja, 2020.)

Zanimljiv je mural koji se nalazi na Bulevaru¹²⁷, odnosno u unutrašnjosti ovog kvarta. Prekriva dvije strane zida. Na jednoj je plava pozadina koja dominira, u donjem djelu je natpis, a gore se nalazi stilizirana vizura grada kojom dominira crkva sv. Donata. Na drugoj, strani nalazi se grb košarkaškog kluba, natpis "Biseru sjajni sjat ćeš opet ti", a skroz lijevo nalaze se najvažnije godine koje pokazuju što je sve postigao ovaj klub. Uz sam mural, nalazi se kvartovsko košarkaško igralište kojim se zaokružuje cijela priča. Sa jedne strane nalazi se vizura grada kao podsjetnik identiteta mjesta, sa druge strane prikazana su važna postignuća kluba koja su vidljiva svim prolaznicima, ali i mladima koji se ovdje igraju. Stoga, na jednom malom mjestu imamo nekoliko elemenata baštine koji se međusobno prepliću.

Slika 4. Bulevar



Izvor. Obrada autora

Svi murali osciliraju u likovnoj formi, odnosno neki prikazuju bolja rješenja dok su pojedini izvedeni nespretno. Još jedan mural nastao je sasvim nedavno te su fotografije, umjesto na samoj lokaciji, preuzete sa službenih stranica kluba. Mural je zanimljiv i estetski, ali i pričom koju želi prenijeti. Između dva natpisa nalazi se veliki slikovni prikaz. Desno je natpis "Zadre znaj da život cijeli pjevat ćemo tebi pjesme najljepše!", a lijevo "Tornado Zadar 1965." U središtu se nalaze odrasli čovjek i dijete, a između njih dvije dvorane. Ovaj mural prepun je simbola i zapravo je od svih murala posvećenih klubu, jedini ispred kojeg možete stati i ispričati cijelu priču o gradu, o košarci, o svijetu navijača, o navijanju i o ljubavi prema istom sportu. Obožavatelji sport mogu iskusiti na različite načine i na različitim razinama. Čimbenici kao što su tradicija, nostalgija i lokalitet nisu monolitni osjećaji koji pripadaju prošlom dobu već imaju višestruka značenja i manifestiraju se na različite načine.¹²⁸ Ovaj mural možemo raščlaniti na nekoliko važnih dijelova od kojih svaki ima svoju priču, ali zapravo tvore jednu cjelinu. U gornjem uglu slike nalazi se tekst "tu me ćaća naučija hodat i da mi prvu kap veselja!" Između

¹²⁷ Bulevar – ovaj naziv odnosi se na ulicu Ante Starčevića te Bulevar u Zadru ne postoji kao izvorišni naziv već je to vernakularni naziv

¹²⁸ Crawford, G. Consuming Sport Fans, sport and culture. / [International Journal of Sports Marketing and Sponsorship](#) 6, 2(2004), str. 31.

ova dva stiha nalazi se grb Košarkaškog kluba Zadar. Sa lijeve strane nalazi se dvorana Jazine, desno je dvorana Krešimir Ćosić ili Višnjik, a u središtu su otac i sin. Rad će se opisati s lijeva na desno. Tradicionalno, formirani sportski timovi povezani su s određenim mjestom, imaju posebnu vezu i reprezentativni su za određeno mjesto.¹²⁹

Dvorana Jazine smatra se tim tradicionalnim mjestom. Kao što je već spomenuto, na početku Zadar nije imao svoju dvoranu, a onda je konačno sagrađena 1968. godine. Službeni kapacitet dvorane bio je tri tisuće ljudi, ali na svim većim utakmicama u dvoranu bi se naguralo do sedam tisuća. Jazine su službeno djelovale dugih 40 godina te su se u ovoj dvorani ostvarili najveći trenuci zadarske košarke. Ovdje su odgojene brojne generacije te su ovoj dvorani pripisivali ljudske karakteristike – dvorana s dušom.¹³⁰ Jazine su s vremenom postale kulturno mjesto i danas svi o ovoj dvorani govore sa velikim entuzijazmom, sa veseljem, ali i sa nostalgijom za prošlošću. Ova dvorana nije bila samo stvar ona predstavlja identitet grada, kluba i navijača. Iako nove generacije neće gledati utakmice u ovoj dvorani i neće nikad osjetiti atmosferu koja se odvijala unutar tih zidova, ostaju im živopisne priče koje se vjerojatno neće ugastiti još dugo. Mjesta kao što su navijačke dvorane ili stadioni imaju jednu službenu priču, koja priča o sjećanju mjesta, o uspomeni mjesta, o kulturi jednog sporta, ali ne priča o individualnim iskustvima pojedinaca, ne priča njihovu priču. Stoga, svaka ovakva dvorana priča priču sa puno jezika, uspomena, tradicija koje će se prenositi generacijski. Priča sa Jazinama službeno se ugasila 2004. godine kada je podignuta nova, velebna dvorana Višnjik.

Dvorana je imala težak zadatak. Iako je mogla primiti puno veći broj ljudi i bila je nova i moderna nije mogla prenijeti jednaku atmosferu. Ljudi su ovdje tek morali početi stvarati sjećanja. Ona je nova, ali je iznutra prazna. Nema ljudi, nema utakmica, nema navijanja, nema snage. Sve to moralo se nadoknaditi i sve to dočekalo je nove generacije koje su prihvatile i prilagodile su se promjenama. Jer znaju da je to isti onaj klub, a oni sad samo moraju biti još glasniji jer su udaljeniji od terena. I sve to, je zapravo priča koju otac prenosi sinu. Drži ga na ramenima, ima kapu na glavi koja je obilježje Tornada Zadar, te nosi dres sa brojem 11 koji je nosio najveći košarkaš zadarskog sporta. Stoga ovaj mural za navijače nije samo još jedna u nizu slika već na jednoj slici predstavlja prošlost i budućnost. Predstavlja sjećanje, uspomene i način života.

¹²⁹ Isto, str. 67.

¹³⁰ KK Zadar. <https://kkzadar.hr/dvorana-jazine/> (2020-07-01)

Slika 5. Mural uspomena



Izvor: **UN Tornado Zadar**,

<https://www.facebook.com/224166374269867/photos/a.681598905193276/3558041364215668>

(stranica posjećena 29. kolovoza 2020. godine)

Slika 6. Mural uspomena - natpis



Izvor: **UN Tornado Zadar**,

<https://www.facebook.com/224166374269867/photos/a.681598905193276/3558041364215668>

(stranica posjećena 29. kolovoza 2020. godine)

8.2.2. Komemorativni murali

U Zadru se može pronaći još jedan diskurs, skupina murala koja se može svrstati u komemorativne murale, odnosno oslici koji su posvećeni prerano preminulim osobama. Murali su također djelo navijačke skupine Tornado Zadar te možemo povući paralelu sa identitetom i baštinom. Ranije je spomenuto kako čovjek kolektivno pamćenje stvara putem socijalizacije te postoji "ja" identitet i "mi" identitet, odnosno naš identitet u sklopu društva unutar kojeg se krećemo, sa kojim smo u interakciji i društvo kojem djelomično ili u potpunosti pripadamo. Iz istih razloga nastali su i ovi murali, kako bi se održalo sjećanje na njima drage ljude.

Prvi mural posvećen je natporučniku Marku Novkoviću, jednom od dvojice tragično stradalih pilota. Bio je član akrobatske grupe "Kрила Oluje" Hrvatskog ratnog zrakoplovstva. Mural koji su mu posvetili proteže se na tri zida. U samom središtu dominira njegov lik te mu je preko jednog ramena pilotska odora, a sa druge strane majica iz koje proviruje lik poznatog heavy metal sastava kojeg je slušao. Pozadina predstavlja Velebit koji se proteže kroz sva tri zida. Lijevo od njega nalaze se Tulove grede, krški fenomen Velebita, a na lijevom zidu, nalazi se ponovo natporučnik, kako s leđa promatra Velebit. Ovim muralom prijatelji i poznanici htjeli su mu odati počast te i na ovakav, simboličan način održati živo sjećanje na njega. Zanimljiv je natpis na lijevom zidu, koji predstavlja poruku koju je natporučnik napisao sa pozicije sebe, ali kao 80-godišnjaka. U tekstu se obraća svojoj djeci i unucima, no, s obzirom da progovara o životu, iako ga neće vidjeti njegova djeca, mogu ga doživjeti kvartovska djeca ili bilo koja osoba koja će proći pokraj ovog murala. Na ovaj način prijatelji i poznanici htjeli su odati počast, ali sa druge strane htjeli su održati sjećanje, a komemoracija i sjećanje prošlosti predstavljaju esencijalni dio sadašnjosti koji je uvijek vezan za pitanje našeg identiteta. Sjećat ćemo se prošlosti, ali u okviru težnji ili potreba sadašnjosti.

Slika 7. Natporučnik Marko Novković

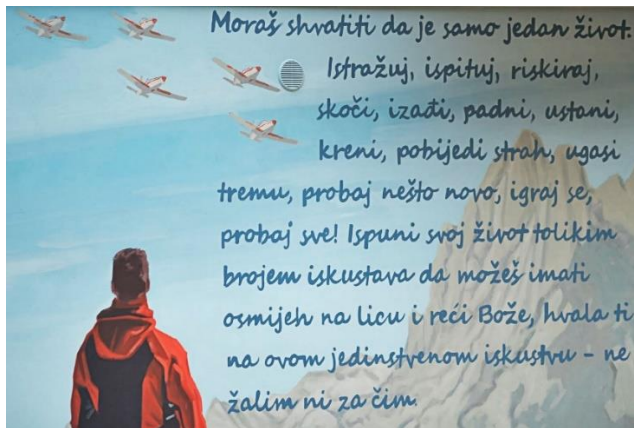


Izvor: **KK Zadar fans**,

<https://www.facebook.com/kkzadarfans/photos/pcb.2792717204293644/2792717120960319> (stranica posjećena

15. kolovoza 2020.)

Slika 8. Natporučnik Marko Novković – citat



Izvor: **KK Zadar fans**,

<https://www.facebook.com/kkzadarfans/photos/pcb.2792717204293644/2792717120960319> (stranica posjećena 15. kolovoza 2020.)

Sa tom posljednjom rečenicom treba započeti opisivati drugi mural posvećen Antoniju Jurjeviću. Naime, jednako kao natporučnik, tragično je preminuo. Mural je na dosta frekventnoj poziciji te je vidljiv svakome tko dolazi u grad. Postavljen je na Bulevaru jer je to kvart u kojem je živio i to je još jedno od obilježja komemorativnih murala, oslikavanje na ili u blizini njihovog mjesta boravka. Na muralu dominira njegov lik, sa lijeve strane prikazane su ruke koje drže nogometnu loptu kao simbol njegovog zanimanja jer je branio za gradski klub. Poruka koja stoji na muralu je "pamtim samo sretne dane." Za razliku od prethodno opisanog murala, iza ovog se krije drugačija priča. Ovdje je priča o sjećanju, o komemoraciji, o uspomeni jako izražena. Naime, nakon oslikavanja murala, priča oko održavanja žive uspomene samo je rasla pa se danas u njegovu čast igraju memorijalni malonogometni turniri. S obzirom da je sam bio osoba koja je imala brojna poznanstva, turnir iz godine u godinu okuplja sve više ljudi. Svakako valja naglasiti kako su turniri uvijek humanitarnog karaktera. Također, osim turnira, djeluju upravo tako. Oko njegovog imena stvorila se "Humanitarna udruga Antonio Jurjević" te tim putem pomažu drugima na različite načine, a 2019. godine dobili Grb Grada Zadra za svoja humanitarna djela, ali i promicanje sporta.¹³¹ Sve ovo govori puno više o društvu, o identitetu grada, načinu na koji se može sačuvati uspomena na nekog. Svakako je pokazatelj kako jedan mural iako ne prikazuje neku svjetsku ličnost može imati veliku pozadinsku priču ukoliko ju istražimo. I možemo vidjeti način na koji funkcionira društvo kao jedan identitet. Možda možemo reći i kako je ovdje jedan "ja" identitet postao dominantan diskurs u odnosu na sve

¹³¹ Njihov turnir postao je jedan od najvećih u Županiji, 2019.

<https://www.zadarskilist.hr/clanci/28112019/njihov-turnir-postao-je-jedan-od-vecih-dogadaja-u-zupaniji> (2020-07-01)

drugo dosad viđeno te je uz Tornado Zadar, u nekom širem i pomalo drugačijem društvenom kontekstu zauzeo velik prostor.

Slika 9. Antonio Jurjević



Izvor: obrada autora

Komemorativni murali – poznate osobe

Mural Krešimira Ćosića

Više je murala posvećenih Krešimiru Ćosiću, najznačajnijem košarkašu grada Zadra. Jedan od njih nalazi se na Bulevaru. Na muralu je prikazan Krešin lik kao portret, a sa desne strane proteže se njegovo ime ispod kojeg je godina rođenja i datum smrti, a ispod se nalazi natpis "Tornado Zadar čuvari duga tvog." Poput siluete u pozadini je prikazan sam Krešo iz različitih kutova i pozicija sa košarkaškom loptom u rukama. Nešto jače, iscrtan je i naglašen njegov dres. Nakon bogate košarkaške karijere i brojnih uspjeha, u kasnijim godinama bio je i trener. Dio Života boravio je i u Americi te je i tamo zabilježio velike rezultate što je rezultiralo ulaskom u Basketball Hall of Fame za koji je nominiran 1994. godine. Nažalost, taj dan nije dočekao, posmrtno je 6. svibnja 1996. imenovan članom Košarkaške kuće slavnih kao, u tom trenutku, prvi i jedini europski i hrvatski košarkaš svjetskih vrijednosti.¹³² Osim ovog možemo pronaći još dva murala, od kojih su oba, za razliku od ovog skriveni među ulicama grada. Prvi, stariji, mural, predstavlja njegov puni lik, trenutak prije nego će loptu pustiti u koš, a u pozadini je naslikana publika, koja vjerojatno simbolizira Jazine. Bočno se, na dva rotulusa mogu isčitati sva njegova postignuća. Na najnovijem muralu, također je prikazan u trenutku kada se približava košu, ovaj put više frontalno, a ne iz profila kao prethodno. Pozadina ponovo prikazuje prepunu dvoranu, vjerojatno Jazine, gdje svi iščekuju rasplet postignuće koša. Ovaj

¹³² KK Zadar. <https://kkzadar.hr/slavni-igraci-kk-zadar/> (2020-07-01)

mural zanimljiv je iz više razloga. Naime, ovaj mural napravljan je u ulici u kojoj je on počeo igrati košarku, a likovno je zanimljiv i drugačiji od ostalih jer koš nije naslikan, već je čitav mural nastao oko i upravo zbog tog košarkaškog obruča. Jednostavan mural, crno bijele boje, jednostavnim fontom u desnom kutu sugerira tko je prikazan, dok se desno, uz spomen ploču, ponovno se nalaze ispisana sva njegova životna dostignuća, a na samom dnu i gradske znamenitosti koje se vezuju uz njegov lik. Ideja ovog murala bila je oživjeti prošlost i približiti njegov lik i djelo mlađim generacijama koje tek dolaze. Ukoliko prebrojimo murale grada Zadra koji su posvećeni nekoj osobi, najveći broj posvećen je upravo ovom igraču što samo naglašava koliko je ovaj sport rasprostranjen i cijenjen na području grada Zadra. Osim što predstavljanje i korištenje lika i djela Krešimira Ćosića predstavlja snažan diskurs na područja grada, ali i području sporta, ima značenje i za identitet grada. Navijačka skupina, ali i grad Zadar nerijetko uz značajne spomenike spominju dvoranu Jazine, ali i njegov lik. Radi se o poistovjećivanju s nekim sportom, odnosno u ovom slučaju sa sportašem. Prisivajanjem njegovog lika i djela kao nečeg svojeg, kao dijela sebe, identificiraju se putem sporta i sportaša koji im budi osjećaj pripadnosti. Cijela priča sa košarkom u gradu zaokružena je njegovim likom i djelom te govori o društvenoj memoriji, ali i o kulturi jedne nacije, odnosno, u ovom slučaju jednoga grada.

Slika 10. Krešimir Ćosić – Bulevar



Izvor: obrada autor

Slika 11. Krešimir Ćosić – Voštarnica



Izvor: obrada autora

Slika 12. Krešimir Ćosić – Cerarija



Izvor: **KK Zadar fans**,

<https://www.facebook.com/kkzadarfans/photos/a.1532228433675867/2816800235218674/> (posjećeno 4. rujna 2020.)

Tomislav Ivčić

Jedan je od poznatih hrvatskih pjevača, rođeni Zadranin koji je tragično stradao. Zadranici su smatrali da je on prva osoba nakon Ćosića koja zaslužuje svoj mural. Iako se tekstovi njegovih pjesama mogu iščitati na muralima, jedan od njih posvećen je isključivo njemu i nalazi se u staroj jezgri grada Zadra, tamo gdje je i najveća cirkulacija ljudi i mjesto gdje se danas okuplja većina mladih. Njegov lik prikazan je unutar pravokutnog pletera, a u unutrašnjosti osim imena

te godine rođenja i smrti, nalazi se tekst jedne njegove pjesme – "Tamo gdje moje misli sada plave, drugi žive moje snove, a u dvorištu mome sada druga djeca igraju..." Inače se posljednji stih često koristi na nekim drugim muralima te sugerira prolaznost vremena. Prošlost je nešto što je prošlo i ta vremena ne možemo vratiti, ali dolaze druge generacije i ovisi koliko je društvena memorija izražena, odnosno koliko je neki diskurs snažan, toliko će i uspomene biti snažne. Iz opisanog murala vidljivo je kako je uspomena na pjevača i dalje živa s obzirom da su mural vjerojatno oslikali mladići koji su u to vrijeme bili djeca, a možda i nisu bili rođeni.

Slika 13. Tomislav Ivčić



Izvor: obrada autora

Baš kao u slučaju navijačke skupine, možda su i ovo murali koji su nekome nepoznanica ili su im nerazumljivi. No svaki dosad opisan mural, ima puno dublje značenje ako ga promotrimo sa više aspekata, a ne samo kao mural, kao sliku. Što ovakvi prikazi znače jednom turistu, što znače bilo kojem stanovniku izvan grada Zadra, a što znači jednom Zadrani? Sve su to drugačije priče i drugačija viđenja jedne iste stvari, jedne iste slike. Za nekog građana Hrvatske, on je možda jedan od pjevača, za turista on je samo prikaz nekog lika kojeg oni ne poznaju, ali mogu pretpostaviti da je važan, jednako kao što ne mogu pročitati ni tekst radi jezičnih barijera. Ali jednom dijelu u ovoj skupini predstavlja baštinu, uspomenu i identitet. Budi se osjećaj pripadnosti, vlasništva i prisvajanja. Takve stvari ne možemo ni očekivati od jednog turista ili nekog drugog Hrvata. Ovo je sve stvar kolektivnog sjećanja i prenošenja sa generacije na generaciju. Već se ranije spomenula kako će se uspomene nastaviti i živjet će, neke stvari ćemo pamtiti jedino ukoliko komuniciramo o njima, u suprotnom, slijedi zaborav.

Za razliku od nekih drugih murala koje ću naknadno spomenuti, Tornadovi murali imaju izraženu dozu nacionalnosti, žele očuvati prošlost, naglasiti snagu svog identiteta te putem murala, tog drugačijeg medija, žele održati uspomene i sačuvati povijest.

8.2.3. Politički murali

Murali političke tematike nisu slučajnost u gradu Zadru, a pri opisivanju murala u obliku natpisa, sasvim slučajno, prevodeći glagoljicu shvatila sam da postoji jedan više. Murali ovakve tematike imaju snažan nacionalistički naboj, ali su za razliku od svih gore spomenutih najdiskutabilniji. Iz više razloga jer se neki nalaze na frekventnim mjestima, a neki se nalaze na "krivim" mjestima, odnosno neprimjerenim mjestima. Ovi murali, za razliku od baštine, diskursa, identiteta, uključuju još jedan snažan trenutak, a to je povijest i način na koji se društvo sjeća. Tko se sjeća i kako se sjeća? Prije referiranja na konkretne murale, potrebno se osvrnuti na pojam teške baštine, ali i objasniti način na koji se društvo sjeća ili komemorira povijesne događaje ili osobe.

Teška baština jedan je od elemenata koji je uključen u proces baštine. Baština je jer uključuje vrijeme, prostor i određenu zajednicu, ali je teška u smislu da je određeni članovi zajednice smatraju nepoželjnom, ali je neodvojiva od te kulture. U tešku baštinu svrstavamo teme iz povijesti, iz prošlosti koje se ne mogu lako i jednostavno uklopiti u sliku jedne zajednice već ju mogu narušiti te naposljetku proizvesti sukobe, ali i društvene razlike unutar jedne zajednice. Teška baština je neodvojiva od neke kulture, ali ne implicira uvijek pozitivnu povijest ili sjećanja. Naprotiv, to je "loša" strana povijesti, uznemirujuća. Ovakvu vrstu baštine teško je predstaviti i rijetko je izložena na javnim mjestima kao što su muzeji jer teme teške baštine su često i kontroverzne teme, a svakako izazivaju nedoumice kod ljudi unutar zajednice. Najveći problem teške baštine jest što svaka država veliča svoju povijest, svoje heroje. Svi se žele sjećati velikih dana, a one lošije potisnuti. Nitko ne želi obilježiti povijesne trenutke koji narušavaju velika dostignuća i herojstva. Zato je priča o teškoj baštini drugačija, ne samo na razini jedne države, već na globalnoj razini jer se svako društvo sjeća drugačije. Ljudi ne koriste samo predmete ili znakove, jezik kako bi sačuvali svoja sjećanja već idu dalje te sjećanja postavljaju na različita mjesta, unutar svojih vlastitih domova ili unutar gradova pa se sjećanja prepoznajemo i na javnim trgovima. Tko poslije dugo vremena ponovno pojeste ta mjesta, taj je turist kroz prošlost vlastitog djetinjstva i mladosti i poslije mnogo desetljeća susreće se sa

samim sobom.¹³³ Socijalna komunikacija u ovom slučaju igra važnu ulogu jer konstantnim ponavljanjem nečega, pripovijedanjem, održavamo sjećanje živim. Neku priču pripovijedanjem pretvaramo u povijest. Na takav način, sjećanja ostaju živa, ali postoji drugi problem, a to je da se nakon stalnog pripovijedanja nekog događaja, s vremenom počnemo sjećati samo riječi koje nastavljaju živjeti, ali iskustvo tog događaja polako prolazi. Sjećanje se prevodi u jezik i u svakom trenutku nam je dostupno i može se ponovno upotrijebiti. Jezično kodirana sjećanja nisu "lažna", ona samo postoje u drugačijem modelu, u modelu jezika, ne u modelu tijela.¹³⁴

Osvrt će početi muralom koji se nalazi na Bulevaru. Na ovom području nalazi se dosta murala i većina je vidljiva sa ceste, odnosno, nezaobilazni su, neovisno krećete li se pješke ili prijevoznim sredstvom. Jedan od novijih murala, ujedno je i najupečatljiviji na ovom području Bulevara. Naime na crnoj pozadini vidimo samo bijele obrise glave vojnika koji nosi šljem sa šahovnicom koja je ovdje jedina u boji. Iznad njega velikim tiskanim slovima piše "Naša oluja ne prestaje" a ispod njegovog lika piše Tornado. Ovo je mural je izazvao brojne polemike i popunio je novinske stupce odmah nakon oslikavanja, a čak je zabilježena i intervencija na muralu, odnosno netko ga je pokušao oskvrnuti dodavši grafit. Na grafitu je pisalo "Viva la Dalmazia Italiana." Grafit je s uklonjen, ali mural i dalje stoji na svom mjestu. No, zašto je ovaj mural toliko diskutabilan te je li grafit taj o kojem se treba diskutirati? Je li taj grafit oskvrnuo ovaj mural ili ovom muralu uopće nije mjesto ovdje? Posljednji spomen ovog murala dogodio se nedavno te je ponovno izazvao nejasnoće, sumnje, zabrinutost. Pažnju mu je posvetila sveučilišna profesorica, Antonija Mlikota koja smatra da muralu uopće nije mjesto u Zadru. Na muralu je vidjela nekoliko diskutabilnih trenutaka. Prvenstveno, crnu pozadinu koja nije boja navijačke skupine Tornado Zadar, a zatim i sam prikaz vojnika koji asocira na, ni manje ni više nego na Mussolinija. Ovaj prikaz koristio se 1941. godine pod nazivom "Duce: A noi!" Sve to ponovno nas vraća na istu onu godinu koju sam ranije spomenula, jer profesorica također naglašava grb koji se povezuje sa NDH, a koji se nalazi na šljemu vojnika koji je prikazan u Zadru. Ta ista NDH je prodala Dalmaciju Italiji. Prva obljetnica pripojenja Dalmacije Italiji svečano je proslavljena u tada fašističkom i crnokošuljaškom Zadru, najprije svečanom povorkom ljudi iz okolice koji su provozeći se na kolima ili pješke podignutom desnicom morali pozdravljati guvernera Bastianinija i ostale crnokošuljaše, zatim prestrojavanjem djece

¹³³ Assmann, A. Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011. Str. 281.

¹³⁴ Isto, str. 162.

i mladih iz okolice u crnim fašističkim uniformama.¹³⁵ Prof. Mlikota još naglašava kako se ovakav prikaz ne smije stavljati u isti kontekst sa navijačkom skupinom te da grad nipošto ne smije dopustiti ovakve uplive u javni prostor niti podržavati ovu vrstu ikonografije.

U razgovoru sa navijačem rekao je kako je šljem možda nespretno izveden, ali za njega nije sporan te predstavlja hrvatskog vojnika. Također, spominje kako se crna boja doista koristila unutar navijačke skupine. Da Tornado ne smatra ovaj svoj uradak spornim zapravo govori i to da je priča s muralom otišla korak dalje. Naime, unutar udruge navijača može se pronaći isti ovaj prikaz, ali u obliku odjevnog predmeta. Dakle, ne samo da je mural na frekventnom području, već pojedinci šetaju gradom ponosno noseći ovaj prikaz. U trenutku "oskvrnuća" murala, odnosno nakon napisanog grafitu, navijačka skupina prijetila je grupi ljudi koji djeluju kao supkultura unutar grada Zadra. Sve je rezultiralo obraćanjem vlasti u gradu te pitanjem grupe tolerira li se nasilje u ovom gradu i zašto se određene stvari dopuštaju? Odnosno, zašto ovaj mural i danas stoji na svom mjestu i tko promovira ovakvu povijest, odnosno kakva se povijest uopće uči nove generacije. Gradonačelnik smatra kako ovo nije u njegovoj domeni te se ograđuje od komentiranja totalitarnih režima. "Po meni, tamo ne piše da je lik sa grafitu ni ustaša, fašist, ni četnik, ništa ne piše."¹³⁶ Sporni grb koji se nalazi na vojnikovoj glavi predstavlja grb NDH, prema dr.sc. Mariu Jarebu on ne predstavlja ustaški grb već se grb Hrvatske države mijenjao sa godinama te državni grb ima različite inačice.¹³⁷

Ipak, sam pogled na ovaj mural ostavlja potpuno drugačiji dojam od bilo kojeg dosad viđenog. Ponovno, to nije mural koji je skriven od pogleda, to je mural na jednom od najfrekventnijih mjesta u ovom gradu. Dapače, to je mural kojeg će vidjeti svatko tko prvi put dolazi u grad jer mora proći ovom glavnom cestom. Kakvu poruku se šalje ovim prikazom? U brojne polemike oko ovog murala uključili su se i stanovnici grada, iako samo putem portala. Jedan komentar privlači pažnju. Autor komentara pitao se zbog čega je nastala tolika buka oko jednog murala kada to turisti ionako ne doživljavaju, a stanovnici grada se ne trebaju zamarati time. Zar zaista, treba razmišljati samo o turistima i trenutnim posjetiteljima ili treba razmišljati

¹³⁵ Lezione di storia: Na crnokošuljaškog vojnika nacrtati NDH grb u Dalmaciji je oksimoron, 2020. <http://tris.com.hr/2020/07/lezione-di-storia-na-crnokosuljaskog-vojnika-nacrtati-ndh-grb-u-dalmaciji-je-oksimoron/> (2020-07-30)

¹³⁶ Sviličić, B. Članovi nezavisne kulturne scene u Zadru dobili prijetnje zbog poruke na ustaškom muralu: "Sad ćemo vas vatati jednog po jednog i slati na kirurgiju...!", 2019. <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/4-kantuna/clanovi-nezavisne-kulturne-scene-u-zadru-dobili-prijetnje-zbog-poruke-na-ustaskom-muralu-sad-cemo-vas-vatati-jednog-po-jednog-i-slali-na-kirurgiju-591138>

¹³⁷ Jareb, M. Dr. sc. Mario Jareb: Grb koji je zadarski Tornado naslikao na kacigi vojnika nije grb NDH, kao što tvrdi vijećnica SDP-a u Zadru, 2017. <https://narod.hr/kultura/dr-sc-mario-jareb-grb-zadarski-tornado-naslikao-kacigi-vojnika-nije-grb-ndh-sto-tvrdi-vijecnica-sdp-a-zadru>

o tome kakvu poruku grad šalje gradu, odnosno svojim stanovnicima? Treba li podržavati ovakve intervencije? Svakako je jasno da navijači nisu imali lošu namjeru, ali prije bilo kakvog oslika, a kamoli ovako nečeg velikog što je dostupno svima, trebala bi se dobro proučiti ikonografija. Ovo je trebao biti oblik komemorativnog murala ali čak, uzevši u obzir da ovo i promatra turist, a ne netko tko razumije tekst, slika ima strašan ratni naboj. Za razliku od stvarnih navijačkih murala, ovaj kod ljudi ne budi ni osjećaj ponosa niti velike povijesti već asocira na rat, na neka ružna vremena.

Slika 14. Politički mural - Bulevar



Izvor: obrada autora

Damir Tomljanović – Gavran

Sljedeći mural može se nazvati komemorativno-političkim jer je posvećen hrvatskom redarstveniku i branitelju Domovinskog rata. Radi se o Damiru Romljanoviću – Gavranu. Mural je napravljen 2011. godine kada se obilježavao Dan obrane grada Zadra. Uz mural, u njegovu čast nazvan je i obližnji trg uz koji se nalazi osnovna škola.

Mural je velikih dimenzija. Na prednjoj strani nalazi se njegov portret, hrvatska zastava te u produžetku Tornado. Na zidu ispod napisano je "Heroj Domovinskog rata" zatim grb, njegovo ime, oznaka brigade kojoj je pripadao te "Navik on živi ki zgine pošteno." Uz portret stoji logo postrojbe koja nosi njegovo ime, a iza njegovih leđa nalazi se Velebit. Bočni zid također je oslikan te prikazuje planinu na kojoj je nekolicina ljudi prikazana kao silueta te drže hrvatsku zastavu. Nebo je oslikano plavo bijelim prugama. Na ovoj strani također je ispisan tekst – "Nemoj me nikad zaniijekati brate – niti se stidjeti ove svete stijene! Ja sam umro za Hrvatsku i za te: Ti živi Hrvatsku i živi mene!" Cijeli mural, kao i prethodni ima snažan nacionalistički naboj koji je dodatno naglašen sa natpisima. Svaki narod želi održati živim sjećanja na svoju slavnu prošlost, na velike bitke i pojedince.

Ovdje se progovara o kulturnom sjećanju te su ovim muralom, osim održavanja uspomene na preminulog junaka rata, htjeli sjećanja održati živima. Ono što je ovdje sporno je samo mjesto postavljanja murala. Na istoimenom trgu posvećenom branitelju, nalazi se Osnovna škola. Mural je velikih dimenzija, a njegova prednja strana gleda na školu. To je mural koji se vidi sa njihovih školskih prozora i nešto što će obilježiti njihovo odrastanje. Slika koja će im ostati u sjećanju. Zanimljivo je kako su zidovi unutar same škole oslikani dječjim radovima, polaznicima škole. Veću ulogu za njih imaju radovi u kojima su sudjelovali i koje su sami stvarali. To je iskustvo sjećanja. Radovi sa kojima se mogu poistovjetiti i koji predstavljaju njihove uspomene. Ovdje nije riječ o tome da neki mural predstavlja branitelja jer svaki grad nastoji održati uspomenu na svoje junake ili heroje bilo putem oslika ili neke javne skulpture. Čak i imenovanjem ulica ili trgova. Više se radi o mjestu nastanka. Mural se nalazi uz samu osnovnu školu te je pitanje je li ovo zaista najvažnija tema koja im treba biti prezentirana kroz odrastanje ili se trebala odabrati neka druga primjerenija uz ovu ustanovu? Tema primjerenija osnovnoškolskoj dobi. Sasvim je sigurno kako će se djeca ipak prije poistovjetiti sa zidom koji su sama oslikavala jer su to njihovi vlastiti radovi i jer ih vežu žive uspomene i sjećanja.

Slika 15. Damir Tomljanović – Gavran



Izvor: obrada autora

Slika 16. Damir Tomljanović – Gavran – bočna strana



Izvor: obrada autora

Ovo nisu jedini politički murali u gradu Zadru, ali ostali će biti prikazati u priložima. Možda su tematski drugačiji, ali svi govore o baštini, u ovom slučaju o obnavljanju zajedničkih sjećanja, o komemoraciji određenih događaja. Ponovno stvorena sjećanja kojima se nastoji ojačati identitet neke nacije, prošlost postaje sadašnjost i nastavlja se održavati u budućnosti. Ovdje nije riječ o prošlosti, nego o sadašnjosti jer je prošlost produkt sadašnjeg vremena. Politički murali su zapravo slike koje imaju veliku moć, dano im je značenje. Jednako kao i nasljeđe, govore o nekoj temi, vrijednostima. U ovim muralima riječ je o autoritativnom diskursu, o nametnutom identitetu koji se nastavlja baštiniti i prezentirati, ali je sposoban za promjene unutar društva. Slika se pokazala kao snažan medij, posebno ovakva, javna vrsta izražavanja mišljenja, ali se zaista treba postaviti pitanje što je potaknulo ovakvu vrstu komunikacije i zašto su ti prikazi upotrijebljeni baš na takav način te što ovi prikazi znače za cjelokupno društvo. Murali su jednako složena priča kao baština, posebno kad progovaraju baš o njoj te cjelokupno društvo ne može jednako reagirati na sve. Autoritativni diskurs je također nešto nametnuto, ali oni koji imaju moć, imaju i najveću moć govora, odnosno moć upravljanja društvom.

8.3. Dissenso Cognitivo

Unatoč brojnosti Tornadovih murala i prevlasti takvih oslika u gradu, postoje i pojedini odmaci od ovakve vrste propagande. Šest zabilježenih murala na području grada Zadra komuniciraju potpuno drugim jezikom i tematikom koja je na prvi pogled pomalo zastrašujuća, ali je istovremeno, u ovakvom kontekstu, izuzetno zanimljiv trenutak kojem se treba posebno posvetiti. Iako odskaču od standardnih formi i oslika u Zadru, ovakvi murali nisu nepoznanica već su rasprostranjeni na području Europe gdje svojim sadržajem intrigiraju stanovnike pojedinih gradova. Poznati su pod nazivom Dissenso Cognitivo, a isti natpis može se pronaći i uz svako njihovo djelo. Dissenso Cognitivo je projekt rođen u Ravenni 2012. godine, koji jezikom urbane umjetnosti istražuje promjene živih bića i okoliša u dalekoj i dehumaniziranoj budućnosti.¹³⁸ Motiv je nestalnost budućnosti, nepoznanica budućeg svijeta te brojne mogućnosti koje govore o tome što će se dogoditi sa čovječanstvom. Autor se fokusirao na modificiranu anatomiju te je stvorio GMO bića, a rezultat rada je spoj mesa i metala koji se međusobno isprepliću. Postaju genetski kontaminirana, a granica između ljudskog i neljudskog

¹³⁸ Portanova 12. <http://portanova12.com/Artisti/dissenso-cognitivo/> (2020-07-25)

je prekinuta te antropocentrizam ovdje završava. Slike koje koristi za inspiraciju prožete su istraživanjem anatomije, tehnološkim nagađanjima, ali i literaturom koja se bazira na znanstvenoj fantastici.

Murali ovog umjetnika mogu se naći u talijanskim, ali i europskim gradovima, a svoj potpis, osim na zidovima, ostavlja i na drugim površinama poput reklamnih panoa ili metalnih ploča. Danas ovaj umjetnik sudjeluje na brojnim urbanim izložbama, a čak je imao i dvije samostalne. Osim toga svoja djela ima sačuvana i u tiskanom izdanju. Na hrvatskom bi se ovo prevelo kao "kognitivno neslaganje." Dissenso Cognitivo koristi ulicu ili napuštena mjesta na kojima oslikava ove pomalo uznemirujuće teme. Ideje je crpio iz knjiga te smatra kako je riječi morao pretočiti u sliku te je na taj način pokretao maštu, a film koji je najviše obilježio njegov put bio je Osmi putnik ("Alien") Ridleya Scotta.¹³⁹ Naziv za svoju umjetnost uzeo je iz knjige "The Artificial Kid" (u prijevodu "Umjetno dijete") Bruce-a Sterlinga, uz njegovo dopuštenje.

Hrđavi reklamni panoi zanimljivi su mu radi utjecaja korozije prouzrokovane vremenskim utjecajem. Teksture koje se stvaraju na njima posebno su zanimljive te smatra kako se dobro prilagođavaju njegovoj mašti, ali i bićima koje oslikava. Izlaganje u galerijama dobro je sa ekonomske strane, ali više voli svoje radove "predstavljati" na ulici. Za ovog umjetnika Street Art je područje u kojem svaki umjetnik može izabrati način svog predstavljanja, neovisno o mjestu nastanka, ali treba preuzeti i odgovornost u odnosu na to što planira oslikavati i gdje planira oslikavati. Za njega rad na ulici znači bijeg od birokracije, spontano izražavanje na nekonvencionalnim mjestima i ismijavanje privatnog vlasništva.¹⁴⁰ Smatra kako se priča oko ulične umjetnosti promijenila pojavom festivala jer imaju velik medijski utjecaj kojim zapravo gubimo umjetničku dubinu te su dobri umjetnici ostali u sjeni. Za razliku od njegove umjetnosti i njegova pogleda na svijet, na festivalima se promoviraju velike fasade obojenim lijepim ili utješnim slikama. Djela ovog umjetnika su ilegalna u 90% slučajeva te on smatra da upravo to znači biti svjestan vlastitih intervencija, rizika, ali i posljedica koje donosi takav način izražavanja. Zidovi koji trebaju biti oslikani predstavljaju umjetnički proizvod i ne trebaju biti jednostavno uljepšavanje. Vrlo je važno održavati kontakt sa spontanom i ilegalnim aspektom ulične umjetnosti, inače riskiramo izgubiti najvitalniji i najzanimljiviji dio ove struje.¹⁴¹

Za razliku od svih gore opisanih murala, ovi u potpunosti odskaču od takvog "standarda" i bude drugačije emocije kod ljudi. Zapravo su već odigrali svoju ulogu samim time jer se ljudi

¹³⁹ I think. <http://www.ithinkmagazine.it/intervista-dissenso-cognitivo-2018/> (2020-07-25)

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Ravennaedintorni.it <https://www.ravennaedintorni.it/societa/2018/06/05/street-art-ravenna-dissenso-cognitivo-murales-subsidenze/> (2020-07-25)

zaustavljaju uz njegova djela te se pitaju što ona predstavljaju. Sa aspekta nasljeđa i konstantnog vraćanja u prošlost, odnosno pokušaja da prošlost održimo u sadašnjosti ovdje je prikazan potpuno drugačiji trenutak. Ovaj umjetnik o prošlosti uopće ne razmišlja, već iz sadašnjosti gleda prema budućnosti. Ne pita se što je bilo, što treba sačuvati iz prošlosti, već se pita kuda idemo i koja je krajnja granica čovječanstva. Svakako je zanimljivo susresti se s ovakvim likovnim izričajem. Također, iako se može pronaći nekoliko intervjua na web stranicama, želi ostati anonimn jer ne želi da ljudi povezuju njegovu umjetnost kroz njegov lik, već da ju dožive u njenom punom sjaju. Samu umjetnost, bez umjetnika. Voli svoju anonimnost, smatra kako je "neovlašćena" komponenta važna za uličnu umjetnost, kako ova vrsta umjetnosti, jednako kao i grafiti, mora i treba zadržati svoju anonimnost kako bi bila održiva.

Slika 17. Dissenso Cognitivo – Ričine



Izvor: obrada autora

Slika 18. Dissenso Cognitivo – Ričine 2



Izvor: obrada autora

Slika 19. Dissenso Cognitivo – Nigdjezemska



Izvor: obrada autora

Slika 21. Dissenso Cognitivo – Kolovare 2



Izvor: obrada autora

Slika 23. Dissenso Cognitivo – Punta Bajlo 2



Izvor: obrada autora

Slika 20. Dissenso Cognitivo - Kolovare



Izvor: obrada autora

Slika 22. Dissenso Cognitivo – Punta Bajo



Izvor: obrada autora

Pojedini gradovi, poput Rijeke i Zagreba imaju klubove koji djeluju nekoliko desetljeća. Za Rijeku je značajan Palach, dok Zagreb ima Močvaru. Riječki Palach ime je dobio po češkom

studentu Janu Palachu.¹⁴² Iako je prošao brojne faze danas predstavlja kulturno mjesto ovog grada, mjesto u kojem se razvija kreativna energija, alternativna kultura, a svakako valja napomenuti kako klubom i dalje upravlja Studentski kulturni centar. Osnovan je kako bi potakao razvoj kulturne scene. Studentski kulturni centar te Savez udruga Molekula imaju u cilju razvoj programa za mladih, poticanje supkulture, otvoreni su prema drugačijem, prema toleranciji i prihvaćanju različitosti. Ovo je prostor u kojem će želja za stvaranjem i aktivizmom uvijek ostati naglašena i prostor u kojem će biti ispisane neke od najznačajnijih stranica urbane odnosno pop-kulturne povijesti Rijeke.¹⁴³ Močvara je klub koji je otvoren 1999. godine u Zagrebu i također djeluje do današnjih dana. S vremenom se ustalio kao središnje mjesto za razvoj alternativne kulture iako prihvaćaju različite supkulture. Klub je smješten u širom centru grada te danas organizira različite događaje, od kulturnih do organizacije poslovno-privatnih događaja.

8.4. Nigdjezemska

Zadar također ima slično mjesto iako još nije ovako snažno zaživjelo kao u Rijeci ili Zagrebu. Na mjestu stare kotlovnice u bivšoj vojarni "Stjepan Radić" danas se nalazi autonomni kulturni centar. Poznat je pod nazivom Nigdjezemska koji je dobio po izmišljenom svijetu Petra Pana. U Nigdjezemačkoj djeluju umjetnički kolektivi i aktivističke grupe, organiziraju se koncerti i radionice, a imaju i komunalnu kuhinju i dućan u kojem se roba ništa ne plaća.¹⁴⁴ Uz Nigdjezemačku otvoren je i skate park Menza. Županija grada Zadra planirala je prenamijeniti Nigdjezemačku u još jedan gradski prostor, odnosno u županijsku skupštinu no odustali su, barem zasada, od tog projekta. Korisnici Nigdjezemačke pobunili su se jer bi se takvim projektom, odnosno prenamjenom prostora ubio posljednji trzaj alternativnog prostora u gradu. Prvenstveno, prostor se trebao iskoristiti kao Centar za mlade, te je prolazom trebao biti spojen sa Gradskom knjižnicom. Nigdjezemačka je nastala samoinicijativno. Stvorila se mala zajednica ljudi koji su uredili prostor koji je godinama propadao i počeo se raspadati. Iako je manji broj ljudi zaslužan za nastanak Nigdjezemačke, ona je otvorena za čitav grad i supkulturnu scenu i

¹⁴² Jan Palach – češki student koji se u znak protesta protiv sovjetske represije i u želji da sunarodnjake probudi iz apatije zapalio na trgu u Pragu. Iz: Đečević, J. Priča o dva Palacha: Revolucionarni duh slobode trajno spaja Rijeku i Praško proljeće, 2019. https://www.novolist.hr/rijeka-regija/rijeka/prica-o-dva-palacha-revolucionarni-duh-slobode-trajno-spaja-rijeku-i-prasko-proljece/?meta_refresh=true (2020-07-20)

¹⁴³ Đečević, J. Isto.

¹⁴⁴ Tešić, A. Prenamjena: Zadarski alternativci ne daju Nigdjezemačku za sastanke županijskih skupština i spremaju kampanju za obranu, 2019. <http://tris.com.hr/2019/06/prenamjena-zadarski-alternativci-ne-daju-nigdjezemačku-za-sastanke-zupanijskih-skupstina-i-spremaju-kampanju-za-obranu/> (2020-07-15)

bilo što što se ne uklapa u "stalne obrasce." Unutar ovog prostora održavaju se razne izložbe, buvljaci, humanitarne akcije, koncerti kao i gostovanja različitih umjetnika. Ovo je zadarsko mjesto nezavisne kulturne scene. Ovdje se također mogu pronaći grafiti i murali koji govore sasvim drugim jezikom od dominantnih murala. S obzirom da se radi o drugačijem diskursu, ne čudi ni jezik kojim murali i grafiti progovaraju.

Murali i grafiti rasprostranjeni su na čitavom području Nigdjezemske, ali i skate parku Menza. S obzirom da je ovo prostor u kojem su svi dobrodošli, grafiti i murale pisali su i oslikavali i umjetnici iz drugih gradova. Zanimljivo je pročelje same Nigdjezemske za koje su zaslužni umjetnici poznati pod imenom Pero Zloba i Tinu Ninu. Mural je velikih dimenzija te iako čini jednu veliku kompoziciju, scene se mogu promatrati i odvojeno. Na lijevoj strani, u donjoj zoni nalazi se automobil koji je dosta dug, a unutar njega nalazi se nekoliko osoba. Iznad, u kvadratnom okviru, iz vode proviruju ruke koje nose posudu sa cvijećem. Desno se nalazi jedno veliko kvadratno polje, te dva manja. Uz sama vrata nalazi se još jedan lik, prikazan u cijelosti i drži posudu za cvijeće iznad glave. Unutar kvadratnih polja nalazi se prikaz muškog lika te pojedini antropomorfni likovi. Na muralu dominiraju crna, crvena te žuto smeđa boja. Kroz cijeli mural proteže se ista posuda za cvijeće, a čak i na mjestu gdje su se autori potpisali piše: Pero Zloba i Tinuninu – Pitar iz Nigdjezemske." Moguće je da se ovim oslikom žele referirati na samu Nigdjezemsku te što ona predstavlja kolektivu koji brine o ovom prostoru i u kojem se druži. Za nastanak ovakvog prostora zaslužan je manji broj ljudi koji sve sam financira, skvotiranje je njihov način života i nastavit će ovako dok god budu mogli. Možda je baš taj "pitar" simbol samostalnog rasta i gradnje ovog prostora kojem je plan pretvoriti Nigdjezemsku u društveni centar gdje su svi dobrodošli.

Slika 24. Nigdjezemska



Izvor: obrada autora

Oslikan je i gornji kat zajedno s krovom i dimnjakom. Sve je jedna cjelina te je krov oslikan kao zvjezdano nebo, dimnjak je tamno plave boje te ima manje zvijezda i polumjesec pri vrhu. U prvom planu prikazan je neki zoomorfni lik koji pomalo asocira na kita, ali i priču

sa Dissenso Cognitivo. Iako nije jednako zastrašujuće, poveznica je moguća jer se uz prirodne oblike dodaju pomalo futuristički oblici. S obzirom na tekst koji se nalazi sasvim desno "Saliamo dal profondo" što znači podižemo se iz dubina, zaista sugerira kako ovdje može biti riječ o kitu, a sa one druge strane, strane diskursa može asociirati na čitav kolektiv koji boravi unutar Nigdjezemske. Kolektiv koji postoji unatoč snažnom autoritativnom diskursu unutar grada, koji je zauzeo maleni komadić unutar kojeg nastoje živjeti po vlastitim pravilima. Imaju svoj poseban identitet i ovim muralom se možda želi reći kako su oni nastanili ovaj prostor te supkultura ima svoje mjesto unutar grada.

Slika 25. Nigdjezemska - krov



Izvor: obrada autora

Zanimljiv mural oslikao je Bojan Krištović u sklopu svog projekta "Drugo uho." Na jednobojnom zidu žute boje u četiri reda prikazana su tri ljudska oka od kojih je svako drugačije, a međusobno su povezani linijama. Zapravo, njegov projekt, odnosno izložba koja je održana u Nigdjezemačkoj obuhvaća petnaest crteža koji obuhvaćaju dijelove tijela, ali i abecedu. Krištović je odlučio prikazati različite dijelove tijela preoblikovane u određenoj mjeri kako bi svaki dio za sebe predstavljao jedno slovo abecede.¹⁴⁵ Namjerava napraviti cijelu abecedu na ovakav način. Priču je započeo skiciranjem anatomije, a naknadno je krenuo razvijati svoj likovni jezik koji je jedan poseban diskurs od svega dosad viđenog. Njegova izložba u Nigdjezemačkoj imala je skrivenu poruku: čuvajte svoje tijelo i zdravlje, ono je vaš hram.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Bukvić, K. Čuvajte svoje zdravlje, ono je vaš hram!, 2017.

<https://www.zadarskilist.hr/clanci/04072017/%C4%8Duvajte-svoje-tijelo-i-zdravlje-ono-je-va%C5%A1-hram> (2020-07-20)

¹⁴⁶ Isto.

Slika 26. Nigdjezemska – Drugo uho



Izvor: obrada autora

8.5. KwartArt

Već tri godine za redom prostor iza Gradske knjižnice i prostor bivše vojarnje na samom početku ljeta rezerviran je za ulični festival nazvan KwartArt. Festival okuplja brojne kreativce, slikare, pjesnike, plesače, glumce izvođače. Iako su Nigdjezemska i Menza veći dio godine zanemareni, ovo je vrijeme kada njihove prostore okupiraju brojni posjetitelji. Kroz okupljanje mladih kreativaca i njihove projekte festival ima za cilj revitalizirati zapuštene javne prostore, potaknuti novo promišljanje funkcije javnih gradskih prostora i sadržaja gradskih parkova te promovirati urbanu kulturu i popularizirati mladenačku umjetnost.¹⁴⁷ Urbani način življenja promovira se na nekonvencionalne načine, kroz igru, zabavu, različite radionice, ali i kroz koncerte. Promovirana je svaka vrsta umjetnosti i usmjerena je prema mladima. Cilj festivala je osim dobre atmosfere omogućiti mladima grada upoznavanje sa novim ljudima, novim idejama, projektima, nekim novim načinima stvaranja. Važno je napomenuti i kako se festival

¹⁴⁷ Kwart. <https://www.kwartart-zadar.com/> (2020-07-15)

financira iz EU projekta koji se naziva "Living Streets" no još važniji je cilj samog projekta kojim se promovira i naglašava kako je ulica namijenjena njenim stanovnicima, obiteljima koji žive u ulicama i koja prvenstveno treba biti prostor razonode, upoznavanja i druženja. U sklopu festivala zaživio je i Street Art te su pojedini zidovi oživiljeni novim muralima. Mlada slikarica Alba Miočev oslikala je nekoliko murala u gradu Zadru, a u sklopu festivala oslikala je stube Slavoljuba Penkale koje se nalaze u sklopu parka Vruljica. Oslikan je pregradni zid koji se nalazi uz same stube. Mural je velikih dimenzija te dominiraju vegetabilni motivi u vibrantnim bojama. Za razliku od navijačkih govore potpuno drugim jezikom. Nemaju preveliku priču ili poruku iza sebe već je mural jednostavno tu kao umjetnost na otvorenom. Umjesto umjetnosti na platnu, izložena je na ulici. U blizini stuba nalazi se i dječji vrtić te je i ovakva tematika primjerenija njihovoj dobi. Stuba ima velik broj te je ovo bio zahtjevan posao. Iako tematski ne govori o prošlosti, o budućnosti, ovo je značajan mural koji pokazuje upravo to, kako murali mogu biti samo umjetnost i funkcionirati kao takvi. Iz prethodnih opisa vidljivo je iz kojih sve pozicija progovara Street Art, različiti diskursi koji propagiraju određene teme. Ovo je svakako novost jer je mural koji ne provocira, ali će izazvati određene osjećaje kod ljudi. Mural koji je sa slikarskog platna prešao na ulice i oživio betonske ulice. Još jedan mural ove umjetnice možemo pronaći u blizini Nigdjezemske gdje je prikazana mlada djevojka unutar kruga sa šalicom u ruci, a desno od nje ponovno se protežu vegetabilni motivi. Čitavim muralom ponovno dominiraju vibrantne boje koje se izmjenjuju u plavim, zelenim i ružičastim tonovima. U sklopu KwartArta nastala su još dva murala. Jedan je naslikao Leonard Lesić i predstavlja Blagoja Bersu dok je godinu prije Valentino Radman napravio mural na temu ljeta.

Slika 27. Stube Slavoljuba Penkale – Vruljica



Izvor: Obrada autora

Slika 28. Stube Slavoljuba Penkale – Vruljica 2



Izvor: obrada autora

Blagoje Bersa

Mural je nastao u čast 85. godišnjice smrti skladatelja, a uklopio se i u tadašnju temu festivala koja je bila stvaranje. Prikazivanje zadarskog skladatelja Blagoja Berse kojim se jedan od partnera Zadrugarta i KwartART-a, Koncertni ured Zadar, intenzivno bavi još od 2012. kroz Bersijadu – niz koncerata profesora, učenika i profesionalnih glazbenika i ansambala u čast Bersi – bio je i više nego logičan.¹⁴⁸ Mural je oslikan preko čitavog zida te zahvaljujući velikim dimenzijama, sada dominira tim prostorom. Skladatelj je prikazan u odijelu i kaputu sa šeširom na glavi. Desno od njega nalazi se natpis, te logo KwartArt-a i potpis samog umjetnika. Bersa je prikazan monokromatskim bojama te se tako još više ističe iako je iza njega višebojna pozadina. Pozadina nema određenu tematiku već je oslikana narančastim, žutim, ružičastim i svijetloplavim tonovima. Citat koji je izdvojen je citat samog skladatelja – "Nijedan se čovjek na ovome svijetu ne rađa, ne živi i ne umire, a da za sobom ne ostavi traga!" Zadarski profesor likovne umjetnosti i akademski slikar Valentino Radman naslikao je mural u još jednoj frekventnoj ulici grada Zadra. Mural prikazuje mladu ženu koja sjedi na balkonu te promatra more u pozadini. Za ovaj prikaz korišten je nešto bogatiji kolorit, a autor je izjavio kako mu je želio naslikati opuštajuću scenu kao suprotnost užurbanom prometu, a cilj murala jest uživanje u slici.¹⁴⁹ Jednako kao i mlada umjetnica smatra kako gradu fali ulične umjetnosti, a on želi urbano središte obogatiti raznim figurativnim muralima. Jedini cilj murala koji su dosad spomenuti na KwartArtu imaju cilj uljepšavanja svakodnevnice i poticanja ljudi na suradnju, odnosno suočavanje i poticanje na interveniranje u prostor, u njihovu sadašnjicu.

Slika 29. Blagoje Bersa



Izvor: obrada autora

¹⁴⁸ "Bersa u kvartu": Zadar ima novi mural, 2019. <https://www.kwartart-zadar.com/novosti/bersa-u-kvartu-zadar-ima-novi-mural> (2020-07-20)

¹⁴⁹ Miletić, K. 'Ljeto na zidu' uljepšava ulicu i prolaznicima dan, podsjeća na razvijanje svijesti o urbanom prostoru, 2018. <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/zadar-plus/ljeto-na-zidu-uljepšava-ulicu-i-prolaznicima-dan-podsjeća-na-razvijanje-svijesti-o-urbanom-prosturu-555822> (2020-07-20)

Slika 30. Valentino Radman - Ljeto



Izvor: obrada autora

Zadarski Matisse

KvartArt je osim područja središta grada obuhvatio još jedan kvart, Bili Brig unutar kojeg su oživjeli jedan neugledni dio kvarta. Kao trajni podsjetnik ostali su murali i grafiti. Jedan od njih posebno je zanimljiv. Predstavlja Ples Henri Matissea, utemeljitelja fovizma. Ovo djelo naslikano je 1910. godine i predstavlja jedno od najpoznatijih izvedenih stilom fovizma.¹⁵⁰ Ples karakteriziraju intenzivne boje te minimalističke figure, odnosno pet nagih ljudi koji plešu i čvrsto se drže za ruke. Koristio je samo četiri boje, plavu za nebo, zelenu za tlo i crnu i blijedo ružičastu¹⁵¹ koje su bile sasvim dovoljne kako bi stvorile dojam pokreta jer njegove figure doista izgledaju kao da se kreću. "Zadarski Matisse" ima zanimljivu intervenciju. Za razliku od originalnog djela, zadarski ples napravljen je u monokromatskim tonovima te je izostavljena pozadina. Da, čini se kao da i ovdje figure plešu, ali trebat će par trenutaka kako bi shvatili da se u središtu ove kompozicije nalazi janje na ražnju. Nekome bi ova scena izgledala strašno, osobama koje nisu iz ovog područja scena bi bila nerazumljiva i ne bi mogli razumjeti poveznicu između Matissea i janjeta, a zapravo je priča u potpunosti jasna. Tornadovi murali propagiraju sport ili politiku, Dissenso Cognitivo trenutak je koji prikazuje zastrašujuću budućnost, dok ostali spomenuti murali u sklopu KvartArta predstavljaju murale kao nešto lijepo i cilj im je promoviranje ulične umjetnosti koja je ugodna oku te oživljavanje starih, zapuštenih fasada. Ovaj, jedan jedini moment predstavlja ne samo Zadar, već čitavo područje Dalmacije koje je umjetnik odlučio ovjekovječiti na zidu. Koliko god nevjerojatno zvuči, ovdje

¹⁵⁰ The Dance by Henri Matisse, <https://www.khanacademy.org/humanities/art-1010/early-abstracton/fauvism-matisse/a/matisse-dance-i> (2020-20-09)

¹⁵¹ Henri Matisse, Dance (1) <https://www.moma.org/collection/works/79124> (2020-20-09)

je iskazan snažan diskurs koji govori o identitetu jednog djela Hrvatske. Iako je rad većinom bio fokusiran na sport i na umjetnost, postoje i druge stvari u sklopu baštine, a jedna od njih je i prehrana. Područje Dalmacije ima brojne specijalitete, s obzirom na podneblje karakteristična je mediteranska prehrana, ali bilo koje pečenje također je zastupljeno u prehrani. Dapače, ovaj Ples je zapravo simbol bilo kojeg slavlja. Neovisno obilježava li neko manje mjesto dan sveca zaštitnika, ili se radi o krstikama, vjenčanjima, bilo kojem slavlju, pečenje, a posebno janje je nezaobilazno. Ukoliko se ova hrana ne nalazi na stolu, slavlje je propalo. Jednaki problem predstavlja i činjenica ukoliko to isto pečeno janje ne valja. Nezaobilazni su komentari mještana kako je meso bilo loše, a domaćin se može samo uzalud braniti ili pokušati još jednom. Koliko god čudno, čak i smješno bilo nekome sa strane, ovo je hrana koja okuplja ljude za stol, oko koje se vode brojne polemike. Kada govorimo o polemikama, ne samo da se uz janje raspravlja o važnim egzistencijalnim pitanjima, već se, ukoliko je dobilo pozitivnu ili prolaznu ocjenu, mora znati vlasnik i porijeklo mesa. Jednako je ukoliko je dobilo i loše ocijene jer se loš glas čuje daleko dalje nego dobar. Ovaj "Zadarski Ples" je snažan trenutak koji označava identitet mjesta i identitet ljudi prikazan na ironičan način. Iako u gradu prevladavaju drugačiji diskursi na temelju ovog jednog oslika možete sa jedne humoristične strane puno naučiti o zemlji koju ste upravo posjetili.

Slika 31. Zadarski Matisse – Bili Brig



Izvor: obrada autora

Marilyn Monroe

Ovaj mural nalazi se nasuprot murala sa djevojkom koji je naslikao prof. Radman. Autor murala je Dino Dević koji je inspiraciju pronašao u filmu "Sedam godina vjernosti" i kulturnj sceni kada glumica gubi kontrolu nad haljinom.¹⁵² U pozadini se nalazi prikaz grada, Amerika '60-ih

¹⁵² Pejković, I. „Merlinka na Vošti“: Zadar ima novi originalni mural, 2018. <https://ezadar.net.hr/kultura/3272479/merlinka-na-vosti/> (2020-07-25)

godina. U drugom planu nalazi se dvadesetak muškaraca kako čekaju ulazu u brijačnicu. Ovaj mural i jest naslikan u te svrhe. Ispred prave, zadarske brijačnice. U prvom redu nalazi se Marilyn koja pokušava zadržati haljinu. Čitav mural naslikan je u crno bijelim tonovima, jedino u svemu odskače njena haljina koja je crvene boje. Zanimljivo je kako je haljina u filmu bijele, a ne crvene boje, ali je ovdje vjerojatno prikazana u boji kako bi se istaknula. Druga zanimljivost su muškarci koji promatraju glumicu, a zapravo su preuzeti sa fotografija iz razdoblja Velike depresije.¹⁵³ Ovo je također drugačiji jezik, posebno jer prikazuje osobu koja nema doticaja sa gradom Zadrom. Naslikana je isključivo po želji naručioca, odnosno vlasnika brijačnice koji je htio uljepšati svoj prostor nečim tematski drugačijim. Iako nema nikakve konkretne veze sa Zadrom Marilyn Monroe je osoba koja je globalno poznata, a s obzirom da se na pločniku nalazi natpis "stand here" znatiželjni prolaznici mogu se fotografirati te imati uspomenu sa ovog mjesta. Iako nema poveznice sa gradom, svakako je mural odradio svoju ulogu, zaintrigirao je prolaznike koji se zaustavljaju kraj ovog rada te je uređena još jedna gradska površina.

Slika 32. Marilyn Monroe – Voštarnica



Izvor: obrada autora

8.6. Dječji parkovi

Nažalost, Zadar ima sve manje dječjih parkova, no pronašla sam dva unutar kojih možemo pronaći brojne murale. U jednom parku, između različitih sprava postavljeni su

¹⁵³ Orašić D. Fed i Velika depresija, 2018. <https://arhivanalitika.hr/blog/fed-i-velika-depresija/> (2020-20-09) Velika depresija - Velika depresija od 1929. do 1933. godine bila je jedan od najznačajnijih događaja u američkoj ekonomskoj povijesti. Nijedna gospodarska kriza u mirnodopskim razdobljima modernoga doba prije ili poslije nje nije bila tako duboka. U spomenutih je nekoliko godina ukupna proizvodnja pala za trećinu, a na vrhuncu krize nezaposlenost je obuhvatila četvrtinu radne snage.

zidovima na kojima su oslikani likovi iz crtića. Cijeli taj dio prilagođen je djeci te su murali živopisnih boja to sve dodatno naglasili. Ovo su motivi koji bi se i trebali nalaziti unutar dječjih parkova jer su okruženi svojim najdražim likovima i superjunacima što je svakako bolje od bilo koje teške tematike. Nažalost, s vremenom su stradali, odnosno na pojedinim oslicima vidljive su intervencije te su sprejem crne boje precrtane oči nekih likova. Postavlja se pitanje zašto bi itko na ovakav način uništavao neku dječju zonu. Iako su svi likovi iz crtića u potpunosti preslikani sa malih ekrana i prikaz je vjeran originalu, u parku malo dalje odvila se druga priča. Naime u sklopu kompleksa zgrada nalazi se dvorište zanimljivog tlocrta te zbog isprepletenosti zidova nosi karakterističan naziv – Labirint. Ovo mjesto prostor je za igru i druženje svih stanovnika zgrada unutar tog kompleksa. Zanimljivo je kako su oni autori svog dvorišta te se ovdje mogu pronaći zanimljivi oslici. Za razliku od prethodnog parka ovdje su također nacrtani omiljeni likovi, ali dječjom rukom. Djeca su sudjelovala u stvaranju svog okruženja, prostora za igru. Osim njihovih uradaka, mogu se pronaći oslici koji prikazuju grad Zadar, njegove značajne spomenike, ali i dalmatinsko zaleđe sa kućama kakve su se gradile nekada, kao i stara narodna nošnja te stariji ljudi i njihov način života. Sve ovo okružuje djecu koja borave u ovom prostoru, žive i odrastaju unutar baštine. Preko slika Zadra i dalmatinskog zaleđa upoznaju se prošlošću, svojim crtežima održavaju vezu sa sadašnjošću, a s vremenom će to postati mjesto uspomena koje će pričom prenositi drugima.

Slika 33. Dječji park – Višnjik



Izvor: obrada autora

Slika 34. Dječji park 2 - Višnjik



Izvor: obrada autora

Slika 35. Dječji park – Labirint



Izvor: obrada autora

Slika 36. Dječji park 2 – Labirint



Izvor: obrada autora

8.7. Višnjik

Dvorana Višnjik zauzima veliki prostor, a s vremenom je izrasla u pravi Športski centar. U nastojanju da ga učine vizualno ljepšim, centar je u suradnji sa učenicima Škole za primijenjenu umjetnost i dizajn dogovorio oslikavanje murala sa motivima sporta i rekreacije. Za radove su zaslužni maturanti koji su zajedno sa mentorom razradili ideju, skice te su mural slikali u slobodno vrijeme. Mural je velikih dimenzija te su prikazani simboli različitih sportova koji se uostalom i mogu prakticirati u sklopu ŠC Višnjik. Prikazana je odbojka, košarka, tenis, nogomet, atletika te vodeni sportovi, u ovom slučaju možda je asocijacija na vaterpolo s obzirom da je na vrhu prikazan gol. Rad je oslikan živim bojama, dok su lopte prikazane dosta realistično pa ovisno o kutu, imate osjećaj da je riječ o trodimenzionalnom objektu. Iako je mural podijeljen na zone sve funkcionira kao jedinstvena scena. Atletika je prikazana kao atletska staza uz čije su linije upisana imena učenika koji su sudjelovali u stvaranju ovog murala. Učenici su za ovaj pothvat primili prigodnu zahvalnicu dok je ravnateljica škole istaknula kako se sudjelovanjem na ovakvim projektima i sudjelovanjima afirmiraju učenici, profesori i mentori.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Talent i pitura: U Višnjiku izrastao – đачki mural ŠPUD-a, 2020. <http://www.narodni-list.hr/posts/782365003> (2020-07-25)

Slika 37. Sportovi – Višnjik



Izvor: obrada autora

Slika 38. Sportovi 2 – Višnjik



Izvor: obrada autora

8.8. Autobusni kolodvor

Osim murala na Višnjiku koji je posvećen sportskim aktivnostima, učenici Škole za primijenjenu umjetnost i dizajn svoj potpis ostavili su na još jednom mjestu unutar grada. Naime, 2016. godine maturanti su postavili svoja djela unutar pothodnika koji se nalazi na Autobusnom kolodvoru u Zadru. Ovo je vrlo frekventan prostor, te pothodnikom svakodnevno prođe velik broj ljudi stoga je ovo zanimljiv iskorak te više izgleda kao galerija na otvorenom. Postavljeno je nekoliko radova na različitim panelima. Svi su drugačije tematike pa pronalazimo akt, pop art, autoportret, Street Art trenutak koji čak asocira na stil Dissenso Cognitivo, ekspresionizam. Ovo je drugačije iskustvo i za same učenike koji su imali mogućnost intervencije u javni prostor, ali i iskusiti rad na velikim formatima. Istovremeno, promijenili su sliku grada, omogućili prolaznicima uvid u njihovu svakodnevicu, oživjeli su jedan monoton prostor i stvorili su komunikaciju sa prolaznicima. Nažalost, nakon samo par godina, svi radovi uništeni su raznim natpisima i grafitima koji se nalaze oko njihovih panela, ali i unutar njih. Ukoliko tražite primjer vandalizma unutar grada, onda je to ovaj trenutak u pothodniku. Iako je u više navrata spomenuto kako je ulica slobodna zona i veliko platno uličnih umjetnika, možda bi Grad ipak trebao razmisliti na koji način zaštititi ovakvu umjetnost.

Slika 39. Pothodnik



Izvor: obrada autora

Slika 40. Pothodnik



Izvor: obrada autora

Slika 41. Pothodnik



Izvor: obrada autora

Slika 42. Pothodnik



Izvor: obrada autora

8.9. Ritam kulturizma

Ritam kulturizma predstavlja studentski projekt kojeg organiziraju studenti Odjela za turizam i komunikacijske znanosti Sveučilišta u Zadru.¹⁵⁵ Projekt ima cilj obogaćivanja turističke ponude grada, ali izvan turističke sezone. Projekt se održava na različitim lokacijama grada te oduvijek uključuje nekoliko segmenata te se turistička ponuda nastoji promovirati kroz edukativne, tradicionalne, umjetničke, zabavne, ali i sportske događaje. Nekoliko puta proglašen je kao najbolji studentski projekt, a s obzirom da je trajao deset godina, ispratio je brojne studente. S obzirom na kontinuitet koji je projekt ostvario, postao je dio tradicije, dio baštine ovih studenata i dio njihove prošlosti i uspomena. Za ovaj rad zanimljiva je 2016. godina, odnosno sedmi Ritam kulturizma u kojem je grad, u sklopu projekta pozvao muraliste koji su oslikali pozornicu ispred Sveučilišta u Zadru, odnosno Novog kampusa, ali i zid koji se

¹⁵⁵ Ritam kulturizma. <https://www.unizd.hr/obavijesti/view/artmid/18146/articleid/28915/ritam-kulturizma> (2020-07-25)

nalazi nasuprot Sveučilišta. Nažalost, mural na tom zidu nije sačuvan jer je u međuvremenu na tom mjestu izgrađen stambeni objekt. Dugo godina na tom zidu postojao je grafit na kojem je pisalo "i hvala ti za svaki tren djevojčice draga." Na temelju ovog grafita nastala je ideja za mural koji su oslikali Modul Miro Petković i Pimp my pump (Boris Bare) iz Zagreba. S obzirom da je mural velikih dimenzija uz njih su radili i zadarski srednjoškolci iz Strukovne Škole. Na muralu je bila prikazana djevojčica, okrenuta leđima, zatim isti natpis koji se prethodno nalazio na grafitu, te brod i sa mornarom koji je predimenzioniran te je samo prikazana njegova glava unutar broda. Lijevo je bio natpis "Zadar, city of love" kao razglednica, a sasvim desno ponovo djevojčica koja sjedi okrenuta leđima. Gornjim dijelom murala dominira žuta boja te je u središtu sunce dok se čitavim donjim djelom protežu valovi. Projektom Ritam kulturizma i novim muralima, studenti su htjeli stvoriti nove atrakcije na području grada te su ovim oslikom obogatili još jedan zid. Muralom su naglašene atrakcije grada koje privlače turiste, a to su sunce i more. Ipak, ovaj grafit, iako ne znamo kome je prvotno namijenjen, predstavlja stih iz pjesme poznatog zadarskog pjevača Đanija Maršana. Pjesma Adio objavljena je 1993. godine, ali je i danas rado slušana te je obavezan dio repertoara nekog slavija. Zadrani uz ovu pjesmu vezuju i svoj identitet te im je rušenjem ovog murala oduzet maleni dio toga. Iz tog razloga ovdje ponovo imamo manji diskurs u kojem je onaj autoritativni sa svojim pogledom na budućnost ipak prevladao te je uništen dio hvalevrijednog projekta, ali i dio identiteta u gradu u kojem se ova vrsta umjetnosti nastoji probiti. Pozornica koja je ukrašena u sklopu istog projekta nalazi se u dvorištu Sveučilišta, a iza pozornice nalazi se Glazbena škola Blagoje Bersa. Na donjem zidu, ispod pozornice, nalazi se logo sveučilišta, a zatim piše Sveučilište u Zadru, dok je desno napisano Ritam kulturizma i godina izvedbe, 2016. godina. Na samoj pozornici obojane su stare betonske plohe. Ranije su te plohe bile monotone, a takvi stubovi bili su okvir same pozornice. Sada su obojani šarenim, jasnim geometrijskim plohamo unutar kojih prepoznajemo dva lika. Lijevo se nalazi svirač kontrabasa u odijelu koji odiše mirom i staloženošću, dok na desnoj plohi vidimo prikaz pjevača koji stavom i frizurom asocira na osobu mlađe dobi. Kao što je već naglašeno, murali su napravljeni kako bi osvježili sliku grada, kako bi umjetnost bila vidljiva svima, a ovaj mural otkriva simbiozu Sveučilišta i Glazbene škole koji su se udružili u projektu te su zajednički prostor obogatili uličnom umjetnošću te umjesto monotonije imaju trajni podsjetnik zajedničke suradnje.

Slika 43. Hvala ti za svaki tren djevojčice draga



Izvor: ezadar, <https://ezadar.net.hr/lifestyle/2015539/hvala-ti-za-svaki-tren-djevojvice-draga-završen-mural-vrijeme-je-za-svecano-otvorenje/> (posjećeno 01. srpnja 2020.)

Slika 44. Pozornica Novi kampus



Izvor: obrada autora

Zaljubljeni podlanac

Zadar more je manifestacija koja se održavala u gradu Zadru u svrhu promoviranja i očuvanja tradicije, znanja i vještine kako grada Zadra, tako i okolnih područja. Središnji događaj 2008. godine bilo je otkrivanje murala koji je djelo slikarice Silvijane Dražović, a nazvala ga je Zaljubljeni podlanac. Mural je naslikan preko cijele fasade jedne stare kuće u staroj jezgri grada te je ukrašen morskim motivima. Slikarica je rekla kako je ovim uspjela ostvariti svoju staru želju te smatra kako bi se grad trebao više pozabaviti ovakvim projektima, odnosno uređenjem različitih kvartova sa muralima. Zanimljiv je projekt koji je slikarica pokrenula odvio se na Cerariji, kvartu koji je jako blizak Gradu. Pokrenula je inicijativu "open air" galerije te su uz nju sudjelovali i drugi slikari iz države. Unutar tog kvarta preuredili su i prebojili stare fasade, a nakon toga došao je glavni dio ideje. Ova "open air" galerija upravo i funkcionira kao galerija na otvorenom jer su kroz ulicu u zidove zabijeni okviri unutar kojih se

nalaze razni oslici, od mrtve prirode do morskih motiva. I sami zidovi koje su prebojili, ukrasili su raznim motivima. Ovo je projekt koji je planiran u trajanju od tri godine no nije zaživio na području Zadra.

Slika 45. Zaljubljeni podlanac – Varoš



Izvor: obrada autora

Slika 46. "Open air" galerija – Cerarija



Izvor: obrada autora

Slika 47. "Open air" - Cerarija



Izvor: obrada autora

Na temelju studije slučaja Zadra mogu se vidjeti različiti diskursi i uplivi u prostor. Od monotonih, zastrašujućih, začuđujućih oslika do onih koji su puni vedrih boja i ne prikazuju neku tmurnu tematiku. U svakom slučaju, Street Art odradio je svoju ulogu, a to je komunikacija sa prolaznicima i buđenje emocije, od ravnodušnosti, ushićenja do provokacije, no na uličnu umjetnost nitko ne ostaje imun. Iako Zadar ima dosta murala, u odnosu na neke druge gradove, ovo su tek počeci ulične umjetnosti. Posljednjih godina čak su se i dogodile

međusobne suradnje, grad su posjetili razni umjetnici koji su obogatili svojim djelima. Iako je čar ove umjetnosti činjenica da je bila ilegalna te možemo uživati u muralima kao takvima bez povezivanja sa autorom, danas su mnogi muralisti poznati imenom i svakako im je drago čuti i mišljenja i komentare prolaznika u trenucima nastajanja njihovih djela. Umjetnici grada Zadra smatraju kako vlasti nemaju previše sluha za njihove inicijative, a zapravo za mural samo trebate dozvolu Grada. Prema gore obrađenoj studiji vidljivo je kako su navijački murali u gradu Zadru najbrojniji, kao i oni političke tematike no to ne treba čuditi s obzirom da je sport ovdje predstavlja jedan snažan diskurs, dok je ostatak supkulture ostao na marginama i zauzima puno manji prostor. Neovisno bili to dobri radovi ili lošije izvedeni, svi dan danas stoje na svojim mjestima. Zapravo je potencijal ulične umjetnosti jako velik, a za turistički grad kao što je Zadar mogla bi biti dodatna vrijednost u turističkoj ponudi. No, za takvu svrhu, doista bi trebalo razmotriti kakvu priču serviramo (?) turistima i razmisliti postoje li određeni murali koji šalju potpuno društveno neprihvatljivu (problematičnu ili sl.) poruku. Umjetnost bi trebala biti dostupna svima i svatko bi trebao imati pravo na svoj prostor i uživanje u istom.

9. ZAKLJUČAK

Iako ne možemo odrediti zašto je umjetnost nastala, ona je oduvijek tu i dio je nas. Od špiljskih oslika, i ukrašenih uporabnih predmeta, sve do velebnih građevina, monumentalnih skulptura i raznih slikarskih djela. Umjetnici su svoja djela izlagali u Salonima i galerijama, a najveća remek djela u povijesti svoje mjesto pronašla su na zidovima muzeja. Od umjetnosti koja je okruživala samo odabrane, sa uličnom umjetnošću postala je ne samo umjetnost za sve, nego umjetnost koja traži suradnju. Street Art donio je brojne promjene. S obzirom na ilegalnost, poslužila je kao alat kojim se izražavalo nezadovoljstvo, a kasnije, muralima i jezikom koji je blizak svima, komentira se društvena, politička i kulturna tematika. Murali su danas globalno rasprostranjeni, Street Art izašao je iz sjene, zajedno sa umjetnicima koji danas ponosno stoje ispred svojih radova, a pojedincima je omogućila i prihode. Ovaj izraz u prostoru omogućio je oživljavanje zapuštenih prostora, neuglednih pročelja koja su oslicima dobili novo značenje, novi identitet. Murali nisu samo slike u prostoru. Postoje različiti diskursi. Mural koji nosi političku ili sličnu poruku ili mural kao umjetnost koji samo nastoji uljepšati neki prostor, ali i tada je on diskurs. No slika, u ovom slučaju mural, nije samo stvar. Umjetnici ostavljaju svoj pečat na različitim mjestima kako bi iskazali svoje mišljenje o različitoj temi. U radu su vidljivi različiti uplivi u prostor te način na koji se mogu sudariti dominantni diskurs i neki manjinski diskursi. Murali postaju dio ljudske svakodnevnice i u stanju su promijeniti ne identitet zgrade, već i društva jer slike i odabrane teme puno govore o gradu, odnosno o društvu koje boravi unutar nekog određenog mjesta. U gradu Zadru najčešće se komemorira sportska tematika ili ratna tematika, odnosno takva tematika većinom je vezana uz Domovinski rat. Može se reći kako je u odnosu na neke manje diskurse, u ovom gradu najsnažnije izražen lokal patriotizam. Ipak, u posljednje vrijeme, organizacijom pojedinih festivala kao što je KwartArt događaju se promjene na razini cijelog grada. Suradnjom sa drugim umjetnicima, grad je počeo dobivati drugačiju sliku i javlja se drugačija tematika. Iako je ovo grad u kojem je snažno izražen sport i komemoracija košarke i njenih velikana, grad ima još prostora za rast. Osim toga, Zadar je grad bogate povijesti, ali je i turistički grad. Murali su snažno komunikacijsko sredstvo i oni traže suradnju sa promatračem. Iz istog razloga postavljaju se na strateška mjesta jer su željni pažnje i nastoje ne samo biti vidljivi nego i progovarati o određenim temama. S obzirom na to Grad bi trebao razmisliti postoje li određeni diskutabilni trenuci koji su se dogodili u gradu te kome uopće takva umjetnost ide u prilog. Street Art danas je dostupan svima, ne samo unutar grada nego i putem fotografija i interneta. Potrebno je nastaviti ovim tempom te oslikavati grad i predstaviti takvu urbanu kulturu u pravom svijetlu, odnosno

napraviti kulturu grada participativnom. Kultura grada u kojoj svaki stanovnik može sudjelovati. Uostalom, s obzirom na turizam, ovo bi mogao biti jedan značajan trenutak u kojem se događaju promjene. Ovakva umjetnost je nezaobilazna te svakako može postati dio turističke atrakcije grada, ovisi samo što će im biti ponuđeno.

SAŽETAK

U ovom radu govorit će se o urbanoj umjetnosti i Street Art-u. Ulice grada su najživlji dio svakodnevnice i prostor gdje ljudi izmjenjuju svoja mišljenja. Danas je ovakav način izražavanja u prostoru postao nezaobilazan u čitavom svijetu te umjetnici koriste ulicu kao platno i umjetnost je dostupna svima. Uličnom umjetnošću oživljavaju se stari prostori i zgrade te grad dobiva novi identitet. Murali predstavljaju snažan komunikacijski alat. Rad će se fokusirati na murale, posebno na grad Zadar gdje ova umjetnost pomalo uzima maha. Uličnu umjetnost Zadra karakteriziraju navijački murali, ali ima i drugačijih upliva u prostor te se mogu podijeliti u nekoliko kategorija. Iako je Zadar poznat po bogatoj povijesti, potrebno se osvrnuti i na novonastalu situaciju te posvetiti rad uličnoj umjetnosti i uličnim umjetnicima.

Ključne riječi: urbana umjetnost, Street Art, grafiti, murali, Zadar

SUMMARY

Urban culture and cultural identity of Zadar: murals as an expression of rebellion or creativity?

This paper refers on the urban art and Street Art. The streets of the city are the most vivid part of everyday life and a space where people exchange their opinions. Today, this way of expressing in space has become unavoidable all over the world, and artists use the street as a canvas and art is available to everyone. Street art revives old spaces and buildings and gives the city a new identity. Murals are a powerful communication tool. The work will focus on murals, especially on the city of Zadar where this art is gaining momentum. The street art of Zadar is characterized by fan murals, but there are also different influences on the space and they can be divided into several categories. Although Zadar known for its rich history, it is necessary to look back at the new situation and dedicate the work to street art and street artists.

Keywords: urban art, Street Art, graffiti, murals, Zadar

LITERATURA

Knjige:

- Assmann, A. Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti. Beograd: Biblioteka XX vek , 2011.
- Assmann, J. Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama. Zenica: Vrijeme, 2005.
- Clark T.J. O socijalnoj povijesti umjetnosti. // Umjetničko djelo kao društvena činjenica. / priredila Ljiljana Kolečnik. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2005.
- Crawford, G. Consuming Sport Fans, sport and culture. / [International Journal of Sports Marketing and Sponsorship](#) 6, 2(2004)
- Foucault, M. Discourse, Power/Knowledge, and the Battle for Truth. // Critical Theory for Library and Information Science: Exploring the Social form Across the Discipline. / Leckie, G. J.; Given, L. M.; Buschmann J. California, Colorado, England: Libraries Unlimited, 2010.
- Images in use / edited by Matteo Stocchetti and Karin Kukkonen. Amsterdam Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011.
- Halbwasch, M. La memoria colectiva. Zaragoza: Prensas Universitarias se Zaragoza, 2004.
- Irvine, M. The Handbook of Visual Culture, The Work on the Street: Street Art and Visual Culture. London & New York, 2012.
- Marić, D. Baština zadarskog sporta = Zadar's sport heritage. Zadar: Športska zajednica Grada Zadra = Sports community of Zadar, 2013.
- Mitchell, W.J.T. What Do Pictures Really Want? October 77(1996)
- Preziosi, D. Art History: Making the Visible Legible. New York, 2009.
- Ramshaw, G.; Gammon, S. Heritage and Sport. // The Palgrave handbook of contemporary heritage research. / edited Emma Waterton and Steve Watson. London: Palgrave Macmillan, 2015
- Smith, L. The uses of heritage. London & New York: Routledge, 2006.
- Staiff, R. Heritage and the Visual Arts. // The Palgrave handbook of contemporary heritage research. / edited Emma Waterton and Steve Watson. London: Palgrave Macmillan, 2015

- Šuvaković, M. Pojmovnik suvremene umjetnosti. Zagreb: Horetzky, 2005.
- Vasari, G. Životi slavnih slikara, kipara, arhitekata. Zagreb: Biblioteka Tragovi, 2007.
- Waterton, E.; Watson, S. Heritage as a Focus of Research: Past, Present and New Directions. // The Palgrave handbook of contemporary heritage research. / edited Emma Waterton and Steve Watson. London: Palgrave Macmillan, 2015.
- Wölfflin, H.. Tumačenje umjetničkih djela // Ideal, forma, simbol; Povijesnoumjetničke teorije Winckelmana, Wölfflina i Warburga / Winckelmann, J.J., Wölfflin, H., Warburg, A. M. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1995. Str. 79.
- Wu Z., Hou S. Heritage and Discourse. // The Palgrave handbook of contemporary heritage research. / edited Emma Waterton and Steve Watson. London: Palgrave Macmillan, 2015.

Znanstveno – stručni radovi:

- Assmann, J. Collective Memory and Cultural Identity. // New German Critique 65(1995) https://pconfl.biu.ac.il/files/pconfl/shared/assmann_1995-_collective_memory.pdf
- Blanché, U. Street Art and related terms: discussion and working definition, Street Art & Urban Creativity Scientific Journal 1,1 (2015)
- Bofkin, L. Concrete Canvas: How Street Art is Changing the Way Our Cities look, 2014.
- Božić-Vrbančić, S. Diskurzivne teorije i pitanje europskog identiteta. // Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva 38, 31(2008) <https://hrcak.srce.hr/34625>
- Crawley, K. Beyond the War on Graffiti: The Right to Visual Expression in Urban Spaces. / Griffit Journal of Law & Human Dignity (2015). <https://research-repository.griffith.edu.au/bitstream/handle/10072/99076/CrawleyPUB1114.pdf?sequence=1>
- Crowley, T. The Art of Memory: The Murals of Northern Ireland and the Management of History. / Field Day Review 7 (2011)

- Dretar, T. Michael Foucault: Arheologija znanja. // Čemu: časopis studenata filozofije 25, 26(2019). <https://hrcak.srce.hr/232479>
- Goalwin, G. The Art of War: Instability, Insecurity, and Ideological Imagery in Northern Ireland's Political Murals, 1979.-1998. / International Journal of Politics, Culture, and Society 26, 189-215(2013) <https://link.springer.com/article/10.1007/s10767-013-9142-y>
- Harrison, R. Understanding the politics of heritage: Heritage as a social action. Manchester University Press: 2010.
- Harvey, D. The History of Heritage. // The Ashgate research companion to Heritage and Identity. / edited by Brian Graham and Peter Howard. London & New York: Routledge, 2008
- Hosney Radwan, A. Urban street art as a sign of representing culture, economics & politics of the cities, Fine Arts Magazine - Alexandria University, 2014
- Januchta-Szostak, A. The Role of Public Visual Art in Urban Space Recognition, 2010. https://pdfs.semanticscholar.org/38d5/6172e75b7bb8137a9593ff969ec2ed535de8.pdf?_ga=2.159081465.278311509.1602428593-2042300150.1592423946
- Korkmaz, S. Transfer of Sport Heritage in the Formation of a Sustainable Sport Culture. // Journal of Education Issues 5,2(2019), <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1241656.pdf>
- McDowell, S. Heritage, Memory, Identity. // The Ashgate research companion to Heritage and Identity. / edited by Brian Graham and Peter Howard. London & New York: Routledge, 2008.
- Milinović, D. Kulturna baština: između civilizacije, identiteta i turizma. / Vijenac 26, (2018).
- Mitchell, W.J.T. What is an image? // New Literary History 15, 3(1984)
- Rukavina, K. Istina u umjetnosti. Refleksije o spoznajnim aspektima vizualne umjetnosti. // Filozofska istraživanja 29,3 (2009). <https://hrcak.srce.hr/46142>
- Šošić, T. M. Pojam kulturne baštine – međunarodnopravni pogled. // Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 51, 4(2014), <https://hrcak.srce.hr/129107>
- Valesi, M. Clean Wall, Voiceless People: Exploring Socio-Identitarian Processes through Street-Urban Art as Literature. Merced, 2014.,

https://www.academia.edu/8334104/Clean_Wall_Voiceless_People_Exploring_Socio_Identitarian_Processes_through_Street_Urban_Art_as_Literature

- Waclawek, A. From Graffiti to the Street Art Movement: negotiating Art World, Urban Spaces, and Visual Culture, c. 1970 – 2008. Kanada, 2008.

Internetski izvori:

- "Bersa u kvartu": Zadar ima novi mural (2019). <https://www.kvartart-zadar.com/novosti/bersa-u-kvartu-zadar-ima-novi-mural>
- Bukvić K. (2017). Čuvajte svoje tijelo i zdravlje, ono je vaš hram!, <https://www.zadarskilist.hr/clanci/04072017/%C4%8Duvajte-svoje-tijelo-i-zdravlje-ono-je-va%C5%A1-hram>
- Đečević J. (2019). Priča o dva Palacha Revolucionarni duh slobode trajno spaja Rijeku i Praško proljeće, https://www.novolist.hr/rijeka-regija/rijeka/prica-o-dva-palacha-revolucionarni-duh-slobode-trajno-spaja-rijeku-i-prasko-proljece/?meta_refresh=true
- Hrvatska enciklopedija. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17314>
- Hrvatska enciklopedija <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67355>
- I think. <http://www.ithinkmagazine.it/intervista-dissenso-cognitivo-2018/>
- Građani presudili: Pozdrav 'za dom spremni' mora otići u povijest, rasprave o ustašama i partizanima treba prekinuti, 2019. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/gradani-presudili-pozdrav-za-dom-spremni-mora-otici-u-povijest-rasprave-o-ustasama-i-partizanima-treba-prekinuti-20190911>
- Jareb, M. Dr. sc. Mario Jareb: Grb koji je zadarski Tornado naslikao na kacigi vojnika nije grb NDH, kao što tvrdi vijećnica SDP-a u Zadru, 2017. <https://narod.hr/kultura/dr-sc-mario-jareb-grb-zadarski-tornado-naslikao-kacigi-vojnika-nije-grb-ndh-sto-tvrdi-vijecnica-sdp-a-zadru>
- KK Zadar, <https://kkzadar.hr/povijest-kk-zadar/>
- KK Zadar, <https://kkzadar.hr/un-tornado-zadar/>
- KK Zadar, <https://kkzadar.hr/dvorana-jazine/>
- KK Zadar, <https://kkzadar.hr/slavni-igraci-kk-zadar/>
- KvantArt, <https://www.kvartart-zadar.com/>

- Lezione di storia: Na crnokošuljaškog vojnika nacrtati NDH grb u Dalmaciji je oksimoron, 2020. <http://tris.com.hr/2020/07/lezione-di-storia-na-crnokosuljaskog-vojnika-nacrtati-ndh-grb-u-dalmaciji-je-oksimoron/>
- Marić, B. The History of Street Art, 2014. <https://www.widewalls.ch/magazine/the-history-of-street-art>
- Miletić, K. 'Ljeto na zidu' uljepšava ulicu i prolaznicima dan, podsjeća na razvijanje svijesti o urbanom prostoru, 2018. <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/zadar-plus/ljeto-na-zidu-uljepšava-ulicu-i-prolaznicima-dan-podsjećena-na-razvijanje-svijesti-o-urbanom-prostoru-555822>
- Morović, R. U Jazinama je bilo lakše stvoriti pravu atmosferu, 2009. <https://www.zadarskilist.hr/clanci/29102009/u-jazinama-je-bilo-lakse-stvoriti-pravu-atmosferu>
- Pejković, I. „Merlinka na Vošti“: Zadar ima novi originalni mural, 2018. <https://ezadar.net.hr/kultura/3272479/merlinka-na-vosti/>
- Portanova 12. <http://portanova12.com/Artisti/dissenso-cognitivo/>
- Proleksis enciklopedija. <https://proleksis.lzmk.hr/2493/>
- Peoleksis enciklopedija. <https://proleksis.lzmk.hr/49678/>
- Ravennaedintorni.it <https://www.ravennaedintorni.it/societa/2018/06/05/street-art-ravenna-dissenso-cognitivo-murales-subsidenze/>
- Ritam kulturizma. <https://www.unizd.hr/obavijesti/view/artmid/18146/articleid/28915/ritam-kulturizma>
- Street Arts Festival Mostar, <https://streetartsfestivalmostar.com/about-festival/>
- Sviličić, B. Članovi nezavisne kulturne scene u Zadru dobili prijatnije zbog poruke na ustaškom muralu: "Sad ćemo vas vatati jednog po jednog i slati na kirurgiju...!", 2019. <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/4-kantuna/clanovi-nezavisne-kulturne-scene-u-zadru-dobili-prijatnije-zbog-poruke-na-ustaskom-muralu-sad-emo-vas-vatati-jednog-po-jednog-i-slati-na-kirurgiju-591138>
- Talent i pitura: U Višnjiku izrastao – đaćki mural ŠPUD-a, 2020. <http://www.narodni-list.hr/posts/782365003>

- Tešić A. (2019). Prenamjena: Zadarski alaternivci ne daju Nigdjezemu za sastanke županijskih skupština i spremaju kampanju za obranu, <http://tris.com.hr/2019/06/prenamjena-zadarski-alternivci-ne-daju-nigdjezemu-za-sastanke-zupanijskih-skupstina-i-spremaju-kampanju-za-obranu/>

POPIS SLIKA

- Slika 1 Mural s glagoljicom str. 54.
- Slika 2 Trafostanica s muralom na glagoljici str. 54.
- Slika 3 Nitko drugi str. 55.
- Slika 4 Bulevar str. 55.
- Slika 5 Mural uspomena str. 57.
- Slika 6 Mural uspomena – natpis str. 58.
- Slika 7 Natporučnik Marko Novković str. 59.
- Slika 8 Natporučnik Marko Novković – citat str. 59.
- Slika 9 Antonio Jurjević str. 60.
- Slika 10 Krešimir Ćosić – Bulevar str. 62.
- Slika 11 Krešimir Ćosić – Voštarnica str. 62.
- Slika 12 Krešimir Ćosić – Cerarija str. 63.
- Slika 13 Tomislav Ivčić str. 64.
- Slika 14 Politički mural – Bulevar str. 68.
- Slika 15 Damir Tomljanović – Gavran str. 69.
- Slika 16 Damir Tomljanović – Gavran – bočna strana str. 69.
- Slika 17 Dissenso Cognitivo – Ričine str. 72.
- Slika 18 Dissenso Cognitivo – Ričine str. 72.
- Slika 19 Dissenso Cognitivo – Nigdjezemska str. 73.
- Slika 20 Dissenso Cognitivo – Kolovare str. 73.
- Slika 21 Dissenso Cognitivo – Kolovare 2 str. 73.
- Slika 22 Dissenso Cognitivo – Punta Bajlo str. 73.
- Slika 23 Dissenso Cognitivo – Punta Bajlo 1 str. 73.
- Slika 24 Nigdjezemska str. 75.
- Slika 25 Nigdjezemska – krov str. 76.
- Slika 26 Nigdjezemska – Drugo uho str. 77.
- Slika 27 Stube Slavoljuba Penkale – Vruljica str. 79.
- Slika 28 Stube Slavoljuba Penkale 2 – Vruljica str. 79.
- Slika 29 Blagoje Bersa str. 80.
- Slika 30 Valentino Radman – Ljeto str. 80.
- Slika 31 Zadarski Matisse str. 82.

- Slika 32 Marilyn Monroe – Voštarnica str. 83.
- Slika 33 Dječji park - Višnjik str. 84.
- Slika 34 Dječji park 2 – Višnjik str. 84.
- Slika 35 Dječji park – Labirint str. 84.
- Slika 36 Dječji park 2 – Labirint str. 84.
- Slika 37 Sportovi – Višnjik str. 85.
- Slika 38 Sportovi 2 – Višnjik str. 85.
- Slika 39 Pothodnik str. 86.
- Slika 40 Pothodnik str. 86.
- Slika 41 Pothodnik str. 86.
- Slika 42 Pothodnik str. 86.
- Slika 43 Hvala ti za svaki tren djevojčice draga str. 88.
- Slika 44 Pozornica – Novi kampus str. 88.
- Slika 45 Zaljubljeni podlanac – Varoš str. 89.
- Slika 46 "Open air" galerija – Cerarija str. 90.
- Slika 47 "Open air" galerija – Cerarija str. 90.

PRILOZI

Prilog 1.

Ostali murali







